

NYUGATI MODERNIZÁCIÓ ÉS ISZLÁM GAZDASÁGI MODELL

IRÁN GAZDASÁGI RENDSZERE
A 20–21. SZÁZADBAN

Szigetvári Tamás

NEMZETI KÖZSZOLGÁLATI EGYETEM
BUDAPEST

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

NYUGATI MODERNIZÁCIÓ ÉS ISZLÁM GAZDASÁGI MODELL

Irán gazdasági rendszere a 20–21. században

Projekt szakmai vezető:

Dr. N. Rózsa Erzsébet

Szerző:

Dr. Szigetvári Tamás

Lektorálta:

Dr. N. Rózsa Erzsébet

A kézirat lezárásának dátuma:

2019. szeptember 26.

Kiadó:

Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Közigazgatási Továbbképzési Intézet
www.uni-nke.hu

Felelős kiadó:

Prof. Dr. Kis Norbert rektorhelyettes
Címe: 1083 Budapest, Üllői út 82.

A kiadvány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú,
„A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” című projekt
keretében készült el és jelent meg.

© Szigetvári Tamás, 2020

© Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Közigazgatási Továbbképzési Intézet, 2020

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés
és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem
reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel,
azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

TARTALOM

BEVEZETÉS	5
I. RÉSZ: IRÁN MODERNIZÁCIÓJA A PAHLAVIK ALATT	6
1. FEJEZET: AZ IRÁNI MODERNIZÁCIÓ ELŐFELTÉTELEI ÉS KÖRNYEZETE	7
2. FEJEZET: A MODERNIZÁCIÓ FOLYAMATA	12
3. FEJEZET: STRUKTURÁLIS VÁLTOZÁSOK	26
4. FEJEZET: KÜLGAZDASÁGI KAPCSOLATOK	44
5. FEJEZET: TÁRSADALMI FOLYAMATOK	48
II. RÉSZ: IRÁN GAZDASÁGA AZ ISZLÁM FORRADALOM UTÁN	52
1. FEJEZET: AZ ISZLÁM KÖZTÁRSASÁG IRÁNBAN	53
2. FEJEZET: AZ ISZLÁM GAZDASÁGI IRÁNYÍTÁS GYAKORLATA ÉS MAKROGAZDASÁGI EREDMÉNYEI	58
3. FEJEZET: GAZDASÁGI SZERKEZET ÉS A GAZDASÁGI SZEKTOROK MŰKÖDÉSE	71
4. FEJEZET: KÜLKAPCSOLATOK: KÜLKERESKEDELEM ÉS KÜLFÖLDI TŐKE	87
5. FEJEZET: TÁRSADALMI IGAZSÁGOSSÁG ÉS EGYENLŐTLENSÉG	92
KONKLÚZIÓ	95
FELHASZNÁLT IRODALOM	98

BEVEZETÉS

A könyv témája Irán gazdasági fejlődése a 20. század elejétől napjainkig. Irán, amely a múlt század elején elmaradott agrárország volt, jelentős gazdasági átalakuláson ment át az elmúlt egy évszázadban. Ez kezdetben a Pahlavi-dinasztia által végrehajtott nyugati típusú modernizáció keretében ment végbe, melynek során létrejött a modern ipar Iránban. A népesség jelentős része vidékről a városokba költözött, ami erős hatást gyakorolt az iráni társadalom életére is. A folyamatot katalizálta a kőolaj hetvenes évekbeli árrobbanása, amely egyrészt segítette a modernizációs folyamat finanszírozását, ugyanakkor az általa gerjesztett forrástöbblet pazarlást és a társadalmi ellentétek kiéleződését is eredményezte. Mindez 1979-ben forradalomhoz vezetett: a sahot elkergették és a forradalmat vezető erők átvették a hatalmat.

A forradalom utáni rendszerrel kapcsolatos kezdeti bizonytalanságokon hamar úrrá lettek: létrejött az Iráni Iszlám Köztársaság. Az új állam vezetői elutasították a sahi modernizáció számos elemét: a nyugati minta szolgálta másolásán alapuló modernizációt, a túlzott függést a külső erőktől (elsősorban a túl erős kapcsolatot az Egyesült Államokkal), illetve a sahi rendszer elitjének mértéktelen életmódját és pazarlását. A Khomeini ajatollah vezetése alatt létrehozott új berendezkedés ezért az iszlám jogtudósok vezetése mellett és az iszlámon alapuló gazdasági és jogrendszert hozott létre, amely erősen ragaszkodott függetlenségéhez és egyfajta aszketizmust is hirdetett. Az Iráni Iszlám Köztársaság, bár sokan kételkedtek benne, hogy fennmaradhat, elkülönülő politikája miatt a nemzetközi rendszerbe történő beilleszkedése máig sem problémamentes és jelentős belső feszültségek is feszítik, immár négy évtizede fennáll.

A könyv első részében a Pahlavi időszak modernizációját tekintjük át. Az első fejezet áttekinti Irán azon történelmi, földrajzi és társadalmi adottságait, amelyek meghatározók voltak a későbbi fejlődés szempontjából is. A második fejezetben a modernizáció folyamatát tekintjük át: milyen kormányzati tervek születtek, mennyire eredményesen sikerült ezeket végrehajtani és milyen hatása volt ennek az iráni gazdaságra. A harmadik fejezet az egyes gazdasági szektorok szintjén vizsgálja a modernizációt: hogyan ment végbe az átalakulás a mezőgazdaságban, az iparban, illetve a tercier szektor fontosabb területein. A negyedik fejezet a modernizáció külgazdasági környezetét, az ötödik pedig a társadalmi hatásait vizsgálja és bemutatja, miért bukott el a nyugati típusú modernizációs folyamat.

A könyv második része az iszlám köztársaság gazdasági sajátosságát és az elmúlt négy évtized fejleményeit tekinti át. Az első fejezet az új, iszlámon alapuló rendszer sajátosságait mutatja be, különös tekintettel a politikai és gazdasági intézményrendszerre. A második fejezet a gazdaságirányítás sajátosságaival foglalkozik az egyes elnökségek időszaka alatt, illetve a makrogazdasági teljesítmény alakulását és az ezt befolyásoló tényezőket vizsgálja. A harmadik fejezet ebben a részben is a gazdaság szerkezeti jellemzőit elemzi. A negyedik fejezet a külgazdasági kapcsolatokat vizsgálja, amely a szankciók által sújtott és a külfölddel szemben gyanakvó rendszer esetében mindenképpen izgalmas terület. Csakúgy, mint az ötödik fejezetben bemutatandó társadalmi igazságosság kérdésköre, amit az iráni rendszer alapvető célkitűzésének nevezett: mennyiben valósult meg ez az iszlám köztársaság időszakában.

I. RÉSZ:
Irán modernizációja a Pahlavik alatt

1. FEJEZET

Az iráni modernizáció előfeltételei és környezete

Az 1 648 000 négyzetkilométer területű, azaz Magyarországnál csaknem tizennyolcszor nagyobb Irán Szaúd-Arábia után a Közel-Kelet legnagyobb területű állama. Az országot hatalmas hegláncok uralják, ezek fogják mintegy keretbe a középső rész fennsíkjait és lefolyástalan medencéit, melyek jelentős része sivatagi éghajlatú. A lakosság nagy része az ország peremén, különösen az északi (Kaszipi-tenger környéki), valamint a nyugati (Mezopotámia felőli) részekben összpontosul. A falvak és városok is elsősorban a hegyvidék termékenyebb medencéiben és a fennsíkot szegélyező hegyvonulatok lábainál fekvő oázisvidékeken alakultak ki. A sivatag és a hegyek elvágták egymástól a településeket, amelyek csak az utóbbi évtizedek infrastrukturális fejlesztései révén kerültek közelebb egymáshoz.

Egészen a 20. század közepéig, a lakosság jelentős hányadát alkották a legeltető és állattenyésztéssel foglalkozó nomád törzsek és népcsoportok¹, számuk a II. világháborút követően, nagyrészt a letelepítést célzó kampányok hatására, jelentősen lecsökkent. A népesség, a földrajzi megosztottságnak és elszigeteltségnek megfelelően, rendkívül sokszínű, a lakosság nagy részét alkotó indoeurópai eredetű népcsoportok (perzsák, kurdok, lúrok, beludzok stb.) mellett török (azeri, türkmén) és más (arab, asszír) nemzetiségek is megtalálhatóak. A vallási megoszlás már kevésbé sokszínű, a lakosság 95%-a az iszlám síita irányzatához tartozik, a maradék nagy része szunnita és mintegy 1%-ot tesz ki a keresztény, a zsidó, valamint a zoroasztriánus hitet vallók aránya.²

Irán méretét, széttagoltságát és lakosságának etnikai sokszínűségét figyelembe véve meglepőnek tűnhet, hogy a Perzsa Birodalom által az i. e. VI. században összefogott terület egysége kisebb-nagyobb megszakításokkal az egész történelem során fennmaradhatott. Az egyik legfontosabb és máig kiható változást a 641-ben megindult arab hódítás jelentette, amely magával hozta az iszlám vallás elterjedését is. A X. századra a fennsík gyakorlatilag teljesen iszlamizálódott, majd egy politikai fordulat következtében a XVI. század legelejétől Iránban az iszlám síita irányzata vált uralkodóvá.

A SÍITA VALLÁSI IRÁNYZAT

A síita irányzat több lényeges ponton is különbözik az általánosan elterjedt szunnitától. Míg a szunnitáknál a vezetés a közösség kezében van és azt a közösség által „választott” személy (kalifa) gyakorolta, addig a síitáknál csak a próféta családjából származó, isteni legitimitással rendelkező személy (az imám) lehetett a vallási és politikai

¹ Elsősorban kurd, lúr, bakhtiár, beludz és türkmén törzsek.

² Bár egyes népcsoportok (pl. asszírok) önálló vallási csoportnak is tekinthetők.

közösség (állam) vezetője. Minden korszak rendelkezik imámmal, aki vagy nyilvános érintkezés során igazgatja a közösséget, vagy „rejtőzködik” és akaratát megbízottja vagy az arra megfelelően képzett személy útján nyilvánítja ki. Az Iránban elterjedt tizenkettes síita irányzat szerint Alit³ még tizenegy imám követte, majd a tizenkettedik, Mohammed Abu 'l-Kászim 880-ban eltűnt, azóta rejtőzködik és a világvégén Mahdiként, azaz Istentől vezéreltként tér majd vissza.

A vezetésről vallott nézetekből fakadóan is, a síita vallási irányzat kevésbé tűri a véleménykülönbségeket, jóval dogmatikusabb, mint a szunnita iszlám, emellett eltér hierarchikus egyházfelépítése, a papi rendhez hasonló klérust alkotó mollahok (vallási tanítók) révén is.

A síita iszlám, amely a perzsáknál terjedt el a legszélesebb körben, számos elemében hasonlít az ősi perzsa vallás és mentalitás jellemzőire.

A korábban gyakran üldözött tizenkettes sía a Szafavidák (1501–1722) alatt vált államvallássá. A legitimáció mellett a mollahok befolyását növelte az iszlám alapokon működő gazdasági berendezkedés is: maguk gyűjthették be és használhatták fel a vallási adót⁴, ami a későbbiekben a sahtól való függetlenedést is lehetővé tette.

HAGYOMÁNYOS TÁRSADALMI STRUKTÚRA

Már a Szafavida időkben is – eltekintve bizonyos korszakoktól – csupán gyenge központi hatalom létezett, ami a rövid interregnum után őket követő Qadzsar-sahok (1794–1925) alatt tovább gyengült. Az Iszfahánban, majd később Rejzből és Teheránból uralkodó sahok ereje és befolyása alig terjedt ki a távolabbi területekre.

Elvileg a perzsa sah korlátlan uralkodó volt, törvényhozói és bírói hatalommal. Rendelkezésére állt magánbirtokainak jövedelme és a dívánföldek (állami földek) után kivetett adóbevétel is. A gyakorlatban azonban általában nem tudott érvényt szerezni hatalmának. Az adószedők saját hasznukra dolgoztak, üresen hagyva az államkincstárt. A muszlim országokra jellemző földbirtokrendszer pedig, amelyben az uralkodó körül csoportosuló elit – a sah rokonsága, a magas állami hivatalnokok stb. – kapták meg a földet adományként szolgálataikért, egyre kevésbé állt kapcsolatban a sah számára teljesítendő katonai vagy polgári szolgálattal.⁵

Az ekkor még a népesség jelentős részét alkotó nomád törzsek saját kánjaik uralma alatt éltek, regionális hatalmi központokat alkotva. Az egymással is állandóan hadakozó törzsek felváltva adták a sahi hatalom bázisát, illetve fordultak ellene adott esetben, így jelentős befolyással bírtak a központi hatalomra is.

Fontos rétegét alkották a társadalomnak a városi kézművesek és kereskedők. Az összefoglaló névvel bazárnak⁶ nevezett csoport szerepe a hatalom központosulásával és a városok súlyának növekedésével párhuzamosan jelentősen megnőtt. Adóikkal egyre inkább a klérus támaszaivá lettek, különösen a Qadzsarok alatt, amikor a sah és a vallási vezetők közötti az ellentét felerősödött.⁷ Ennek oka nem kis részben a növekvő külföldi befolyásnak volt köszönhető.

³ Ali Mohammed veje, a negyedik kalifa volt (656–661), a síiták elszakadása a személyéhez köthető utódlási problémának volt köszönhető.

⁴ A két legfontosabb vagyoadó jellegű zakát (2,5%) és a „fölös” jövedelemre kivetett 20%-os khums.

⁵ The Cambridge History of Iran, 1991.

⁶ A bazár a muszlim város piaca, kézműipari, pénzügyi és vallási központja volt, tulajdonképpen itt zajlott a város élete.

⁷ Keddie – Yann 2007: 30.

19. SZÁZAD: ANGOL–OROSZ ÜTKÖZŐZÓNA

A 19. század elejétől két nagyhatalom, az oroszok és az angolok érdekszférájának ütközőpontjává vált az ország. A Kaukázust és Közép-Ázsiát meghódító oroszok, modern eszközökkel felfegyverzett seregeikkel könnyedén legyőzték a törzsi konfliktusok által is gyengített iráni csapatokat és így megalázó békefeltételeket diktálhattak.⁸ Az orosz expanziót rossz szemmel néző angolok délről, India védelmében kerítették hatalmukba az országot. Bár hivatalosan nem vált gyarmattá a terület, a gyenge hatalmukat külföldi támogatók segítségével megerősíteni próbáló uralkodók – elsősorban a bőkezűen osztogatott koncessziók révén – gyakorlatilag kiszolgáltatottá tették az országot a külföldieknek.⁹ A két nagyhatalom bárhol nyithatott konzulátust vagy kereskedelmi irodát, kereskedői pedig nem csupán a magas importvámok alól voltak mentesítve, de minden más adótól, országon belüli utazási korlátozásoktól is, sőt, még a helyi, iszlámon alapuló törvények sem voltak alkalmazhatók rájuk.¹⁰

A nagyhatalmak behatolásának, a mindkét oldalról meglévő politikai indítékok¹¹ mellett az angolok esetében gazdasági célok, a tőkefelösleg exportálása is fontos motiváló tényezőt jelentett. A koncesszió-vadászat kezdetének 1872-t tekinthetjük. Az angol Julius de Reuter ekkor szerzett ugyanis 40 000 fontért és a későbbi haszon 60%-áért kizárólagos jogot a következőkre: bankalapítás, vámbeszedés, a nemesfém és értékő kivételével minden nyersanyag bányászati joga, valamint vasútépítési koncessziót 70 évre, illetve bármilyen jövőben építendő csatorna, öntözőmű, út, telegráf és gyárépítés jogát.¹² Az ország gyakorlatilag teljes kisajátítását jelentő szerződésnek a megvalósítását azután a hatalmas belső tiltakozás mellett az oroszok ellenállása is megakadályozta, a koncessziót a következő évben már vissza is vonták. Reuternek így be kellett érnie a bányászati és bankalapítási¹³ koncesszióval.

Az eredeti koncesszió többi része azonban, ha szétaprózva is, szintén külföldi kézbe került. Az angoloknak jutott az Európát Indiával összekötő távírvonal kiépítése, bizonyos út és vasútvonalak építésének, illetve meghatározott termékek termelésének vagy forgalmazásának joga. Az oroszok is hozzájuthattak a számukra fontos szerződésekhez, a Kaszpi-tengeri halászatól az északi ország rész infrastrukturális létesítményekig bezárólag.

A külföldi befolyás növekedése ellen legélesebben a vallási vezetők léptek fel. Már 1828-ban szent háborút üzentek Oroszország ellen, néhány év múlva pedig meggyilkolták az orosz követet és kíséretét. Az 1872-es Reuter-féle szerződés gyors visszavonása is jelentős részben nekik volt köszönhető, 1891-ben pedig a Talbot-féle dohánymonopólium megvalósítása Sirázi ajatollah bojkott felhívására hiúsult meg.¹⁴

⁸ A Qadzarok elvesztették Grúziát, Örményországot, Kaszpi-tengeri flottájukat, ezenfelül 3 millió angol fontot kellett fizetniük a cárnak.

⁹ Keddie – Yann 2007: 41.

¹⁰ Oroszország 1813-ban és 1828-ban, míg London 1857-ben írt alá ezzel kapcsolatos egyezményt. (Maloney 2015.)

¹¹ Az oroszoknál meleg tengeri kikötő szerzése, az angoloknál India védelme, és az orosz expanzió visszaszorítása.

¹² Abrahamian 1982: 55.

¹³ Reuter alapította 1889-ben az első iráni bankot, a Perzsa Birodalmi Bankot.

¹⁴ Keddie – Yann 2007: 61.

IRÁN A 20. SZÁZAD ELEJÉN

A 20. század elején Irán földrajzi adottságai és fekvése miatt – a külföldi terjeszkedés ellenére – a külvilágtól nagymértékben elszigetelt állam volt. Gyakorlatilag alig nevezhető egy gazdasági egységnek, lakosságának negyede nomád, le nem telepedett életformában élt, körülbelül ugyanekkor a hányad városokban, a lakosság többi része pedig szétszórta falvakban. A lakosság 95%-a írástudatlan volt.

A meginduló infrastruktúra-fejlesztés csupán néhány nagyobb városban éreztette hatását, célja legtöbbször nem is Iránra irányult, inkább a nagyhatalmak érdekeit szolgálta.¹⁵ A lakosság 90%-a agrártevékenységgel foglalkozott, a falvak és a városok között még alig létező közlekedési infrastruktúra amúgy is szükségessé tette az önellátást.

Az ipari tevékenység elhanyagolható volt, elsősorban a hagyományos kézműipari termelésre épült. Nem használta ki az ország gazdag nyersanyagkészleteit, nagyrészt hamar külföldi kézbe került – a kőolajat ekkor kereskedelmi mennyiségben még fel sem fedezték. A néhány ipari termeléssel kapcsolatos koncesszió vagy meg sem valósult, vagy csak elhanyagolható hatást gyakorolt az iráni gazdaságra, azt is inkább az államkasszába befolyó koncessziós díjak révén.

A (látható) import a becslések szerint a bruttó nemzeti termék 7-8%-át tette ki és nagyrészt fogyasztási cikkekből állt. Az import mintegy felét kitevő export 50%-a nyers zöldség, 25%-a állati termék, maradék 25%-a pedig feldolgozott termék (száritott gyümölcs, szőnyeg, gyapot, ópium stb.) volt.¹⁶

A modern bank intézményét alig tíz éve ismerte az ország. Az adóbehajtás jogát a legtöbbet ajánlónak juttatták, nem létezett állami költségvetés, a bevételek 50%-át a hadsereg fenntartása emésztette fel, további 25%-át pedig az államigazgatásban dolgozók juttatásait fedezte. E mellett komoly infláció és állandósult kereskedelmi deficit jellemezte Iránt, amely a 20. század elején egyre inkább kölcsönök felvételére szorult.¹⁷

HUMÁN TÉNYEZŐK

Az ország jellemzéséhez hozzátartozik néhány, az irániak mentalitására jellemző tényező bemutatása:

Az iszlám amúgy is fatalizmusra, a dolgokba való belenyugváásra hajló irányultsága a síita irányzaton belül különösen erősnek mondható, ami természetesen beépült az emberek gondolkodásába is. Így a tradíciókhoz ragaszkodó parasztságból hiányzott az innovációs beállítottság, ami, mint azt majd látni fogjuk, az elkövetett hibák mellett valószínűleg szintén oka volt a földreform és a mezőgazdasági modernizáció kudarcának. A városi lakosságra ugyanakkor a politikai instabilitás évszázadai során kialakult bizalmatlanság és pesszimizmus volt jellemző, ami sokszor visszatartotta őket a nagyszabású együttműködést kívánó vállalkozásoktól.

Az iszlám kultúra értékrendjét az európaival összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a család, a személyes kapcsolatok, a rokonság vagy akár a morális tényezők fontosságát általában előbbre rangsorolják. A nyugati kultúra

¹⁵ A távírhálózat és a közlekedési infrastruktúra kiépítése is elsősorban az angolok Indiával való kapcsolattartására szolgált.

¹⁶ Amrahmadi 2012: 171.

¹⁷ Abrahamian 2008: 55.

szemére vetik annak túlzott anyagiasságát, a spirituális, emberi tényezők elhanyagolását. A szekularizációt, a politikai és gazdasági élet „értékmentesítését” ebből a szempontból sokan szintén negatív jelenségnek tekintették.

Az irániakra jellemző a külföldiek bizonyos fokú lenézése is. Ez megjelent a perzsa múltra visszautaló ábrándokban, de a síita iszlám kevésbé toleráns attitűdjében is. A xenofób elemeket az angol, az orosz, majd az ötvenes években egyre erősebbé váló amerikai jelenlét éltette és erősítette fel. Igaz, a diplomáciai mentességhez hasonló jogokkal és más privilégiumokkal rendelkező nagyszámú szakértői gárda maga is nagyban hozzájárult ezen érzelmek kialakulásához.

A kereskedőkre és a kialakuló ipari tőkés réteg jelentős részére is a lassú meggazdagodásra való törekvés helyett az ún. „bazarmentalitás”, azaz a minél gyorsabb profitszerzés volt jellemző, ami pl. az export esetében sokat ronthatott az ország hírnevén: a gyapotbálákba rakott kődarabok vagy a szárított gyümölcsbe kevert hulladék gyakran használt praktikák voltak.¹⁸ Általánosságban azt mondhatjuk, hogy maga a termelő tevékenység nem képezett olyan értéket, mint a „protestáns etikára” épülő kapitalista mentalításban, a kereskedéssel összevetve ez kicsit lenézettnek volt mondható. A beruházással hasonló a helyzet, itt is a kincs, a gazdagság felhalmozása állt az előtérben.¹⁹

¹⁸ Looney 1982: 29.

¹⁹ Rostoványi 1987: 78–79.

2. FEJEZET

A modernizáció folyamata

2.1. A MODERNIZÁCIÓ KEZDETEI

Magának a nyugati modernizációnak az eszméje a 19. században szinte az egész világon megjelent. A civilizációs fölény, ami elsősorban a technikai fejlettségben nyilvánult meg, a vele érintkezésbe lépőket válaszdásra készítette (kényszerítette). A szerencsésebbek (mint Japán) önállóságukat megőrizve indulhattak el a modernizáció útján, mások esetében a modernizáció a gyarmatosítás torzító, de ugyanakkor bizonyos alapokat megteremtő formájában jelentkezett.

A Perzsiában a 18. század vége óta uralkodó Qadzsar-dinasztia mind politikailag, mind katonailag gyenge volt, így az, hogy a terület nem vált gyarmattá, nem elsősorban az ő érdemük. A félgymati állapot, amelybe az oroszok és az angolok törekvéseinek az ütközőzónájává vált ország került, a modernizáció szempontjából sok tekintetben rosszabb volt, mint bizonyos gyarmatok helyzete, hiszen az uralkodótól kicsikart koncessziók (bank, dohány, olaj stb.) révén szinte ugyanúgy kiaknázták a gazdaságot, de a nyugati jelenlétnek a modernizáció megindításához nélkülözhetetlen járulékos hatásait alig élvezték. Ennek ellenére a modernizáció jeleivel Iránban is találkozhatunk.

A gazdaság modernizálása terén az első lépések még a 19. század közepén történtek meg. Ebben az időszakban a világ más térségeiben is állami segédlettel végrehajtott modernizációs kísérletek zajlottak: Közép-Európa és az 1868 utáni Japán mellett a Közel-Keleten, így Egyiptomban (Mohamed Ali idején) és kisebb mértékben az Oszmán Birodalom török részében is a modern ipar megteremtésével próbálták meg modernizálni a gazdaságot. Amirkabir miniszterelnök (1848–1851), aki törökországi és oroszországi utazásai során döbbsent rá az iráni kézműipar elmaradottságára, hazatérte után számos reformintézkedéssel, illetve aktív állami részvétellel (két cukorgyár, több textilipari üzem létesítése) próbálta megalapozni a modern gazdasági fejlődést. Minthogy azonban törekvéseit nemcsak Perzsiában nézték sokan rossz szemmel, de London és Szentpétervár érdekeit is sértette, így hamar félreállították őt.²⁰

A külföldi jelenlét modernizációs hatásai elsősorban a távközlési, közlekedési és pénzügyi infrastruktúrában voltak tapasztalhatóak, ám, mint arról már korábban szóltunk, ezek a javarészt nem iráni célokat szolgáló beruházások alig bírtak számottevő befolyással a gazdaságra, ami megmaradt a hagyományos keretek között.

A gazdaságinál talán jelentősebbek voltak a nyugati jelenlét társadalmi és politikai hatásai. Egyrészt megjelent egy modern, nyugati műveltségű értelmiség, amely a rendszer korruptségát és működésképtelenségét bírálva modernebb kormányzati módszereket sürgetett. Érdekes módon ugyanebbe az irányba hatott a fokozódó külföldellenesség és társadalmi elégedetlenség is: a külföldi vetélytársaknak kitett hagyományos középosztály és a mollahok is ráébredtek arra, hogy a Qadzsarok leginkább a saját hatalmuk erősítésében érdekeltek, és a különböző

²⁰ Banouei – Aryafar 1991: 164.

engedményekkel a külföldi hatalmak támogatását próbálják megszerezni, akár azon az áron is, hogy eközben a társadalmat teljesen kiszolgáltatják nekik.

A politikai elégedetlenség végül 1905-ben forradalmat robbantott ki. Ennek hatására Irán alkotmányos monarchiává vált, megalakult a Madzslisz, a népi küldöttekből álló gyűlés, ami lehetőséget biztosított az uralkodó parlament útján történő ellenőrzésére.

A következő két évtized azonban inkább a széthullás, mint a megszilárduló központi hatalom jeleit mutatta, a pártok (kommunista, nacionalista, demokrata) és az egyes érdekcsoportok különféle szövetségeiben leginkább saját hatalmi pozíciójukat próbálták erősíteni.

2.2. A REZA KHAN-FÉLE MODERNIZÁCIÓ

Az 1920-as években gyökeres változások zajlottak le, a megbukott Qadzsarok után Reza Khan (1925–1941), a katonatisztból lett miniszterelnök jutott uralomra.

Reza Khan erős, nemzeti alapokra építő államot hozott létre, a megelőző korok vallási alapú dinasztiáival szemben. A modern hadseregére és bürokráciára épülő új államhatalom stabil volt, bár egy tényleges középosztály hiányában nem volt meg a valódi társadalmi bázisa. Mindezen túl határozott modernizációs elképzelései is voltak, amelynek megvalósításához a szükséges eszközöket sem nélkülözte.

A politikai és társadalmi élet modernizálása nagyban hasonlított a Kemal Atatürk-féle törökországi reformokhoz. A cél itt is az ország „nyugatiasítása” volt, ennek érdekében a nőknek például megtiltották a fátyol viselését, sőt, az öltözködésben általánosan kötelezővé tették a nyugati ruhaviselést. Az ok azonban nem pusztán a Nyugat majmolása volt, valójában az etnikailag meglehetősen vegyes Irán egységesítésének elősegítése állt mögötte. Új közigazgatási rendszert alakítottak ki, bevezették az európai rendszerű családnévhasználatot.

A rendszer ideológiai alapját az iráni múlthoz, az ősi árja kultúrához való visszatérés jelentette, ami a múlt dicsőítésén és a felsőbbrendűség hirdetésén túl az egységes nemzeti jelleg kialakítását is szorgalmazta. Ennek jegyében változtatták meg a Perzsia országnevet 1935-ben Iránra.

A nacionalista ideológiai háttér természetesen az iszlám visszaszorítását is jelentette egyben. Az iszlámot az arab hódítás termékeként állították be, az iszlámot tették felelőssé az ősi árja kultúra hanyatlásáért, amit az erőteljes szekularizációs lépések²¹ is jól mutattak. A sah itt fontos támogatókra talált a kis létszámú, ámde gazdag, főként kereskedőkből és földbirtokosokból álló zoroasztriánus²² közösségben is, ugyanakkor kivívta a mollahok ellenszenvét és tovább fokozta modernizációt elutasító attitűdjüket.

Emellett erőteljesen fellépett az államhatalom a különböző nemzetiségek ellen is. A törzsi rendszert szétzúzták, a nomád törzseket erőszakkal letelepítették. Az egész országban perzsásítási programba kezdtek, ami azonban a rendkívül heterogén népességstruktúra miatt csak lassan haladt előre.

²¹ Ilyen volt például a vallási oktatás visszaszorítása vagy a francia mintájú polgári törvénykezés bevezetése az iszlám saria helyett.

²² A Teheránban és más nagyvárosokban élő mintegy 30-40 000 fős, az ősi vallást követő zoroasztrikus közösség a történelem folyamán mindig elkülönült a síita többségtől, mind nyelvében, mind szokásaiban.

Az 1920-as évek végén megindult a gazdaság fejlesztése is, ám a nacionalista ideológia túlzó hatásai a modernizációs lépésekben gyakorta felülkerekedtek a gazdasági racionalitáson.

Az infrastruktúra területén a transziráni vasútvonal (1394 km) megépítése a legjobb példa erre. A nem kis részben presztízssokok miatt kizárólag saját forrásokból²³ elkészített vasútvonal szinte alig érintett nagyobb településeket, így kihasználtsága is alacsony volt. Említést érdemel ugyanakkor az 1923 és 1938 között elkészült 13 370 mérföldnyi (kb. 20 000 km) közút²⁴, amely megteremtette az összeköttetést a nagyobb városok között, illetve az 1931-ben átadott telefon-gerincvonal, ami közvetlen kapcsolatot biztosított Európával.

Az iparfejlesztés is egyre inkább prioritássá vált: míg 1928-ban még az éves költségvetésből semmit sem fordítottak az iparra, addig 1938-ban a hadügy 26%-os részesedése után 21%-kal az ipar vált a költségvetés második legnagyobb tételévé. Az állami beruházások elsősorban a cukor- és textiliparba, valamint a cementgyártásba²⁵ áramlottak, e mellett azonban számos más iparág, így a vegyipar, az üvegipar, a bőripar és egyes élelmiszeripari ágazatok is fejlődésnek indultak.

Az állami iparfejlesztési stratégia gyakorlatilag abból állt, hogy „a több gyár jobb a kevésnél, a nagyobb a kisebbnél, az állami a magánnál és a tőkeigényes a munkaigényesnél.”²⁶ Ennek megfelelően a 30-as évek végéig létesített 64 állami vállalat csaknem mindegyike deficitesen működött. Egy későbbi tanulmány az állami és magánvállalatok összehasonlítása alapján azt a következtetést vonja le, hogy az állami vállalatok veszteségessége – a fejlesztési stratégia hiánya mellett – nagyrészt a magas adminisztrációs költségeknek, valamint a központosított beszerzési és eladási rendszerből származó hátrányoknak volt köszönhető.²⁷

A központi beszerzési rendszert a külkereskedelem állami felügyelete is magyarázza. Számos fogyasztási cikk importja állami monopólium volt, más termékek teljesen tiltva voltak, míg a többi terméknél éves kvótarendszert alkalmaztak. A szigorú szabályozás mellett magas vámokat²⁸ fiztettek, ezzel próbálva védeni a hazai ipar termékeit, ám a szabályozás – csempészéssel, az ellenőrzés hiányossága miatt – általában könnyen kijátszható volt.

A példakép Törökország 1934-ben vezette be a szovjet mintájú gazdasági tervezést²⁹, amit Reza Khan Iránban is meg akart valósítani. 1937-ben létrehozta a Gazdasági Főtanácsot, amelynek feladata az volt, hogy elkészítse Irán jövőbeli fejlődésének általános tervét. A háború azonban közbeszólt és megrekesztette a tervezés folyamatát.

²³ A teára és cukorra kivetett plusz adókból.

²⁴ Ebből 26% elsőosztályú autótút, ld. Bharier 1971: 196.

²⁵ A cementgyártó kapacitás kiépítését azért szorgalmazták, mert az útépités és más hasonló tevékenység hatására a 30-as évek elején az iráni import 4%-át tette ki a cement, és Irán a világ 3. legnagyobb cement-importőrévé vált.

²⁶ Bharier 1971: 87.

²⁷ Az IBRD tanulmánya 1963-ban készült, ld. i. m.: 187.

²⁸ A cukorimportot pl. 300%-ig terjedő adó sújtotta.

²⁹ A szovjet tervrendszer népszerűségét a világgazdasági válság sikeres átvészelésének köszönhetette.

2.3. REZA PAHLAVI ÉS A MODERNIZÁCIÓ ÚJ SZAKASZA

A külpolitikájában és eszmeiségében is egyre inkább a hitleri Németországhoz vonzódó Reza Khan veszélyessé vált a szövetséges hatalmak szemében, így 1941-ben az angolok és a szovjetek megszállták Iránt, a sahot pedig lemondatták a trónról fia, a 22 éves Mohammed Reza Pahlavi (1941–1978) javára.

A háború során Iránon át jutott a Szovjetunióba a fegyverutánpótlás jelentős része. 1943-ban, a Teheráni Konferencián a három nagyhatalom államfője megegyezett a háború befejezése után Iránnak nyújtandó gazdasági segítségben, valamint abban, hogy tiszteletben tartják függetlenségét és szuverenitását. Ennek ellenére a háborút követően a szovjet csapatok eleinte vonakodtak kivonulni Iránból³⁰, 1947-ben azonban, a Közel-Keletet az angolok szerepét átvevő USA nyomására, valamint az iráni belpolitikai változások miatt is, végül mégis megtették.³¹ A rendeződő politikai helyzet lehetőséget nyújtott tehát a megszakadt gazdaságfejlesztési program újraindítására.

2.3.1. Az első (hétéves) terv (1949–1955)

A háború után létrehozott Legfelsőbb Tervbizottság feladata a gazdaság potenciális növekedési képességének vizsgálata, illetve megfelelő terv készítése és a végrehajtáshoz szükséges források megkeresése volt. A bizottság véleménye szerint a tervezett kiadások fedezéséhez külföldi hitelre volt szükség, ezért Irán az USA-hoz és a Világbankhoz fordult hitelkérelemmel. A Világbank részletes információkat kért a tervről, amit 1949-ig egy amerikai tanácsadó cég segítségével végleges formába öntöttek: ebből született meg az Első Hétéves Nemzeti Fejlesztési Terv (1949–1956).³²

A terv célkitűzéseiben csak általános, kvalitatív jellegű célokra szorítottak: a termelés növelése, az export bővítése stb., ezek hatását azonban csak töredékesen vizsgálja. A magánszektor beruházásainak szerepét alig vették figyelembe, a terv inkább az állam által elvégzendő infrastrukturális feladatokra koncentrált. Kitüntetett helyet kapott ezen belül is a mezőgazdasági öntözés bővítése csatornák és gátak építése révén. A kiadások másik súlypontját a szociális kiadások jelentették (ld. 1. táblázat).

³⁰ Ez volt az ún. azerbajdzsáni válság.

³¹ Ráadásul, míg a britek megtartották olajkoncesszióikat, a szovjetek elvesztették az északi területek kiaknázására szóló koncessziójukat.

³² Bharier 1971: 87.

1. táblázat

Tervezett bevételek és kiadások az első tervben (millió riál³³)

	Összeg	százalék
Bevétel		
Olajjövedelem	7,8	37,1
Állami tulajdon eladása	1,0	4,8
Magánrészvétel	1,0	4,8
Kölcsönök		
Iráni Nemzeti Bank	4,5	21,4
Világbank	6,7	31,9
Összes bevétel	21,0	100,0
Kiadás		
Mezőgazdaság	5,3	25,0
Út, vasút, repülőtér	5,0	23,8
Ipar és bányászat	3,0	14,3
Az Iran Oil Exploration létrehozása	1,0	4,8
Posta, telefon	0,8	3,6
Szociális és jóléti kiadások	6,0	28,5
Összes kiadás	21,0	100,0

Forrás: Bharier 1971: 89.

A terv kiadásait a Világbanki hitel mellett (31,9%) az olajbevételekből kívánták fedezni. A várt világbanki segítség azonban elmaradt, az olajjövedelmek pedig visszaestek az 1951 és 1953 közötti világméretű bojkott miatt. A bojkott kiváltó oka az volt, hogy a nacionalista miniszterelnök, Moszaddek államosította a brit kézben lévő olajipart, mire az AIOC (Anglo-Iranian Oil Company, a későbbi British Petroleum) nemzetközi befolyását bevetve kizárta az iráni olajat a világpiacról. A válságot a Moszaddek ellen végrehajtott, a CIA és az angol MI6 által szervezett puccs zárta le, amely után az olajipar a korábbi brit tulajdonból egy nemzetközi konzorcium kezébe került.³⁴ A bevételek

³³ 32,5 riál = 1 USD.

³⁴ A Moszaddek-válság részletes elemzését ld. Bayadour 2010.

így a tervekben szereplő 21 millió riál helyett mindössze 7,6 milliót tettek ki, ami a tervezett beruházásoknak csak egy töredékét engedte megvalósítani. A gazdasági fejlődés elindítására szánt nagy lökés tehát elsőre nem sikerült.

A puccsot követően megnőtt viszont az USA befolyása Iránban. Az 1954-ben aláírt Közös Biztonsági Szerződés nyújtotta az általános keretet a hadseregben, de a gazdaság más szektoraiban is egyre inkább növekvő mértékű amerikai szerepvállaláshoz. Az 1955-ben hozott Külföldi Beruházást Ösztönző és Védő Törvény pedig a külföldi vállalatokat védte az államosítástól és a kisajátítástól, azonnali és teljes kompenzációt ígérve nekik ilyen esetekben.

Az amerikaiaknak kedvező politikai fordulat hozzájárult ugyanakkor a segélyek növekvő mennyiségéhez. Míg 1950 és 1953 között 30 millió dollár, az 1954 és 1956 közötti időszakban már 148 millió dollár áramlott Iránba. Az amerikai támogatás egyébként a későbbiekben is folytatódott, 1950 és 1970 között az USA 2,3 milliárd (!) dollár segélyt nyújtott Iránnak, többet, mint Törökország kivételével a világ bármely más országának. Igaz, ezek nagy része – elsősorban a fegyvervásárlások és különböző tanácsadók révén – visszaáramlott a segélyező országba.³⁵

2.3.2. A második (hétéves) terv (1956–1962)

A második terv jórészt a válság miatt az első tervből elmaradt beruházások pótlására épült (ld. 2. táblázat). A hangsúly így továbbra is az infrastruktúrán volt, az iparra a kiadások mindössze 15%-a jutott, amiből néhány új textil-, cukor- és cementgyár létesítésére, illetve a régiek modernizációjára futotta. A mezőgazdaságra szánt összegeket 3 nagy gát építése emésztette fel, míg a közlekedés esetében Teherán úthálózatának fejlesztésére, valamint a vasútvonal bővítésére fordították a pénzt. A forrást szinte teljes egészében az olajbevételek jelentették.

2. táblázat

Tervezett kiadások a második tervben (millió riál)

	Az első tervből elmaradt	Második terv	Összesen	százalék
Mezőgazdaság és öntözés	6,3	12,0	18,3	39
Közlekedés, hírközlés	5,4	17,5	22,9	33
Ipar és bányászat	2,8	7,8	10,6	15
Közzolgáltatás	2,8	15,6	18,4	26
Összes kiadás	17,3	52,9	70,2	100

Forrás: Bharier 1971: 91. alapján.

³⁵ Walton 1980: 274–275.

Össességében a terv nélkülözötte a meghatározott fejlesztési célt, integrálatlan és össze nem hangolt beruházási céljai javarészt kis hozzáadott értéket jelentő és alacsony munkahelyteremtő-képességű projektek voltak. A tervezés hiányosságaiban fontos szerepet játszottak a gazdaságról csak hiányosan rendelkezésre álló adatok is.

2.3.3. Az első gazdasági fellendülés és kudarca

A tervezett kiadások fedezésére, valamint az elhanyagolt magánszektor támogatására a riál 1957-es leértékelése jelentett kiváló lehetőséget, amikor a riál dollárhoz viszonyított árfolyamát 32,50-ról 75,75-re módosították. Ez egyrészt megnövelte a dollárért eladott olajból származó kormányzati bevételeket, másrészt a megnövekedő pénzkínálat kedvező hitelfelvételi lehetőséget nyújtott a magánszféra agrár- és ipari beruházásaihoz.³⁶ A megnövekedett kormányzati kiadások, az élénkülő beruházási kedv, továbbá az importliberalizálások együttes hatása az 1950-es évek végén az iráni gazdaság első fellendülését hozta magával.

A miniboom azonban hamar véget ért. A monetáris expanzió³⁷ hatására az infláció felgyorsult, és 1959-től a fizetési mérleg hiánya is egyre aggasztóbbá vált. A gazdasági fellendülés és a korábbi szigorú importkorlátozó politika fellazulásának hatására az import rohamosan emelkedett, az exportbevételek viszont, amelyek javarészt az olajból származtak, az olajár csökkenése³⁸ miatt apadni kezdtek, sőt, az importkiadások ebben a periódusban haladják meg először az olajon kívüli termékekből származó exportbevételt.³⁹ A fizetési mérleg 1957 és 1961 között felhalmozódó 276 millió dolláros deficitjét a tartalékok felélésével fedezték, 1960 végére az országnak mindössze néhány heti import fedezésére elegendő devizatartaléka maradt.

A stabilizációs program és következményei

A kormányzat az IMF kezdeményezésére 1960-ban stabilizációs programot hirdetett. A program az IMF szokásosnak mondható egyensúlyjavító intézkedéseiből állt: a magánszektorra juttatott hitelek korlátozása, kamatlábemelés, importvisszafogás, valamint a kormányzati kiadások csökkentése. Mindezek hatására a fellendülés gazdasági recesszióba torkolt, a magánberuházások 1961-ben 7,7%-kal, 1962-ben 9,5%-kal estek vissza, a közkiadásokat 1962-ben 11,6%-kal csökkentették.⁴⁰

Az intézkedéscsomag, úgy tűnik, aszimmetrikusan sújtotta a gazdaságot. Míg a feldolgozóipar modern szektorai továbbra is növekedtek, a tradicionális szektorokat, így a mezőgazdaságot, az építőipart és a belső kereskedelmet súlyosan érintette a restriktió.⁴¹ A stabilizációs program negatív következményei miatt egyre nagyobb lett a társadalomban az elégedetlenség, elsősorban az építőiparból elbocsátott tömegek és a bazári kereskedők között.

³⁶ A hitelfelvétel 1957-ben 46,1%-kal, 1958-ban 60,5%-kal, 1959-ben pedig további 32,4%-kal nőtt meg. Walton 1980: 276.

³⁷ Az 1955-ös 24,95 milliárd riálról 1958-ra 43,27 milliárd riálra nőtt a pénzkínálat. Bharier 1971: 82.

³⁸ 1955: 84 cent/hordó, 1960: 80 cent/hordó.

³⁹ Looney 1982: 16.

⁴⁰ Looney 1982: 17.

⁴¹ Walton 1980: 277.

A Kennedy-féle vezetés 1961-ben további belső reformoktól tette függővé a sahnak nyújtott USA-támogatás⁴² folytatását, a kubai forradalom után ugyanis így látta egyedül biztosíthatónak Irán megtartását a nyugati blokkban.

Az 1962-ben bejelentett, hat pontból álló reformcsomag, ami később a Fehér Forradalom elnevezést kapta, a következő intézkedésekből állt:

- földreform,
- női választójog,
- erdő- és vízkészletek államosítása,
- állami vállalatok privatizálása,
- ipari munkások részesedése a vállalat profitjából,
- vidéki oktatás fejlesztése.

A reformcsomag egyes rétegek, mint pl. a földbirtokosok, érdekeit sértette, míg az ellenzék amerikai diktátumnak tartotta és ezért utasította el, így a tervezet ahelyett, hogy a már meglévő feszültségeket enyhítette volna, csak tovább élte azokat. A vallási szférát is elidegenítette, mert kivette a kezükből az oktatást és a bíraskodást, sőt, az alapítványok földbirtokait is elvette.

A sah a tervezet elfogadtatására népszavazást tartott, amelyen a hivatalos végeredmény szerint 99,9%-os támogatást kapott. A nyilvánvalóan manipulált eredmények jelentették az utolsó cseppet a pohárban.

A rendszer korrupciója, az amerikai beavatkozás és a gazdasági válsághelyzet ellen tiltakozva 1963 júniusában tízezrek követelték a sah lemondását, köztük Khomeini, a vallási ellenzék akkor már elismert vezetője.

Maga Khomeini, aki talán a legvehemensebben kívánta a rezsim megdöntését, nem a sah földreformja vagy a nőknek adott választójog ellen emelte fel szavát. Legfőbb vádja az volt, hogy a sah semmibe veszi az 1906-os alkotmányt, mentességet biztosít az amerikaiaknak a törvények alól és egyéb módon is aláveti és kiszolgáltatja magát az amerikaiaknak, illetve hogy egyre szorosabb kapcsolatokat tart fenn Izraellel.⁴³

Az 1979-es forradalom tulajdonképpeni előjátékát azonban nem koronázta siker. A hadsereg megfékezte a zavargásokat, Khomeinit emigrációra kényszerítették, az ellenzék pedig elhallgattatták. A nyers erőszak alkalmazása mellett egyes vélemények szerint a stabilizációs program 1963-ra beérő hatása, a növekedés újbóli neki-lendülése is szerepet játszott abban, hogy az ulamák és a bazár szövetsége ekkor még nem döntötte meg a sah rendszerét.⁴⁴ A diktatúra megszilárdulása és a rendszer megnövekedett politikai stabilitása pedig az elkövetkező 15 évben kedvezni látszott a gazdasági további fejlődésének.

⁴² Ez konkrétan 35 millió dollárt jelentett.

⁴³ Abrahamian 2008: 147.

⁴⁴ Walton 1980: 277.

2.3.4. Modernizáció és gazdasági növekedés (1963–1978)

A következő 15 évet a makrogazdasági mutatókat tekintve egyedülállóan gyors fejlődés jellemzi. A növekedési ütem igen magas, 1963 és 1977 között a GDP évi átlag 10,8%-kal nőtt, az egy főre jutó GDP pedig 176 dollárról 2160 dollárra emelkedett.⁴⁵ És ez a fejlődés nem pusztán az olajbevételek növekedésének volt köszönhető! A nem olajszektor átlag 9,4%-os növekedése megközelítette a teljes GDP növekedésének ütemét. Az ipari szektor dinamikus, 14,1%-os növekedése kiemelkedő, bár más fejlődő országokkal összehasonlítva még a mezőgazdaság 4,4%-os növekedése is figyelemre méltó. Más mutatók is igen kedvezőnek mutatkoztak: a beruházási arány ebben az időszakban 15,7%-ról 27,5%-ra nőtt, az urbanizáltság foka 35%-ról 46%-ra, az egészségügyi ellátás és az oktatás egyre szélesebb körűvé vált.

A fő mutatószámok alapján úgy tűnhet tehát, Irán az olajra építve modernizációs csodát hajtott végre, másfél évtized alatt egy mezőgazdaságra alapuló, fejletlen országból urbanizált, modern társadalommal rendelkező, iparosodott állammá vált vagy legalábbis jó úton haladt annak megvalósítása felé. Ha részleteiben vizsgáljuk a folyamatot, akkor már kevésbé kedvező a helyzet, és különösen az utolsó időszak folyamatai egyre erőteljesebben a növekvő egyensúlytalanság irányába mutatnak.

2.3.5. Harmadik tervidőszak (1963–1968): A fejlődés beindul

A harmadik ötéves terv volt az első olyan program, ami már számításokkal alátámasztott kvantitatív célokat tűzött ki: ezt az 1960-tól kezdve rendszeressé tett gazdasági adatgyűjtések és felmérések tették lehetővé. A terv, a korábbiakhoz hasonlóan, elsősorban az állami szektor beruházási programját tartalmazta, illetve néhány becslést a várható gazdasági folyamatokról, részletes elemzések vagy hatástanulmányok azonban továbbra sem készültek.

A központi célkitűzés az évi 6%-os gazdasági növekedés elérése volt, nagyjából ennek rendeltek alá minden egyebet, így olyan problémák, mint például a foglalkoztatás vagy jövedelemelosztás kezelése, marginális szerepet kaphattak csak.

A kiadások jelentős részét infrastrukturális nagyberuházások adták, ezen belül elsősorban a mezőgazdaság számára nélkülözhetetlen gát- és csatornaépítések, valamint az útépítés kaptak prioritást. Sok beruházás még az előző tervből tolódtott át finanszírozási nehézségek miatt, aminek következtében a szándékoltnál kevesebb juthatott csak a feldolgozóipari és energetikai beruházásokra.⁴⁶

A terv egybeesett a nagy társadalmi és politikai változásokat meghirdető „fehér forradalommal”, ami a mezőgazdasági (földreform) és az oktatási kiadásokban mutatkozott meg leginkább. A foglalkoztatási helyzet javítására – különösen a növekvő városi munkanélküliség megfékezésére – a terv egymillió új munkahely teremtését írta elő, ám végül az erre szánt kiadások is jóval elmaradtak a tervezettől.

Az 1961-es stabilizációs program lelassította a gazdasági növekedést, 1963 után azonban újra megindult a fejlődés, és noha fizetésimérleg-gondok és inflációs nyomás a korábbiakhoz hasonlóan ismét fellépett, ezt most

⁴⁵ Pesaran 1983: 504.

⁴⁶ Bharier 1971: 97.

sikerült kordában tartani. A kormány az árstabilitás érdekében közvetlenül importálta azokat a termékeket, amelyekből hiány lépett fel.

Az öt év mérlege tehát a gazdasági fejlődés szempontjából pozitívnak mondható. A növekedés az eredeti tervek több mint másfélszerese, 9,7% volt, az ipar és az olajszektor is 13% feletti növekedést produkált.⁴⁷ A tervezettnél magasabb GDP-növekedés elsősorban a prognosztizálnál nagyobb magánberuházásoknak volt köszönhető. E mellett számos, a megelőző időszakban eszközölt beruházás beindulása is pozitívan hatott a gazdaságra. Ennek megfelelően a fejlesztésre szánt kiadások összege is csaknem 50%-kal haladta meg az eredeti tervben szereplő értéket.

2.3.6. Negyedik terv (1968–1972): Az importhelyettesítő iparosítás stratégiája

Az iráni gazdaságpolitikusok a negyedik ötéves tervvel elérkezettnek látták az időt az iparosítás felgyorsítására, ami által az addig olajra alapozott gazdaság végre saját ipari bázisára állhat. Bár a harmadik terv számos beruházása áthúzódott, az infrastrukturális alapokat megfelelően gondolták a továbblépéshez. Az importhelyettesítéses iparfejlesztés elsőként a fogyasztásicikk-import csökkentését kívánta elérni a hazai termelés beindításával, amit később az importált alapanyagok és közbülső termékek, valamint a termelőeszközök követtek volna.

A harmadik tervhez képest itt már több alapvető célt is kitűztek. A GDP évi átlag 9%-os növekedését irányozták elő, amit az ipar gazdasági súlyának növelésével, valamint modernebb termelési technológiák segítségével valósítottak volna meg. További súlypontot képezett az exportdiverzifikáció és az importtól való függés csökkentése, a jövedelmek egyenlőbb elosztása, valamint az államigazgatás hatékonyságának javítása.

A terv által kitűzött növekedési nagyságokat többé-kevésbé sikerült elérni, sőt meghaladni.⁴⁸ A mezőgazdaság ugyan csak 3,9%-kal nőtt a tervekben lefektetett 4,4% helyett, az olajszektor növekedése azonban a tervezettnél megfelelően alakult, a központi jelentőséggel bíró ipar pedig 13%-os növekedést produkálva, kis mértékben meg is haladta azt. A szolgáltatási szektornak a tervezett ütem duplájával, évi átlag 14,2%-kal történő növekedése nagyrészt a bővülő bank- és pénzügyi szektornak volt köszönhető, jelentős volt azonban az adminisztratív szolgáltatások (és ezen belül az állami bürokrácia) növekedése is.⁴⁹ A GDP összességében szintén a terv fölött teljesített, évi 11,4%-kal nőtt átlagosan.

A kedvező tervmutatók ellenére a hetvenes évek legelején a gazdasági fejlődés kilátásai nem voltak túl jók. Az olajkutak kapacitásuk felső határán termeltek, a termelés további növelése csak újabb beruházásokkal lett volna biztosítható. Ráadásul ekkor még nem az iráni kormány, hanem a nemzetközi konzorcium kezében volt az eladott mennyiség és az ár meghatározásának joga, tehát az olajból származó iráni jövedelem alakulása is, közvetve tőlük függött.

⁴⁷ Pesaran 1983: 505.

⁴⁸ Pesaran 1983: 505.

⁴⁹ Looney 1982: 26.

A bevételeket tehát már nem tudták tovább növelni, a kiadások viszont számos területen emelkedtek.

- az agrárszektor visszaesése miatt megnövekedett az élelmiszerimport;
- a megnövekedett belső migráció a lakóhely- és munkahelyteremtésre hárított többletköltségeket;
- további súlyos terhet jelentettek a megnövekedett katonai kiadások.⁵⁰

Mindezek eredményeként növekvő deficit és az egyensúlyhiány egyre erősödő jelei mutatkoztak. 1963 és 1972 között a fizetési mérleg összesített deficitje 2617 millió dollárra nőtt, ezek nagy részét hosszú távú külföldi kölcsönök felvételével fedezték.⁵¹ Az adósságok visszafizetése, illetve kamatterhei viszont lekötötték a valutabevételeket, tovább rontva a helyzetet. A hetvenes évek elején tehát úgy látszott, ismét egy stabilizációs programra lesz szükség az egyensúly helyreállításához.

Az 1963-tól 1972-ig terjedő időszakot összegezve azonban korántsem ennyire negatív a kép. A kitűzött gazdasági célok, ha nem is mindig tudták maradéktalanul teljesíteni őket, legalább stabilak és beláthatóak maradtak. A mezőgazdasági átalakítás ugyan nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, hiszen a földreformok és a modern termelési módszerek propagálása ellenére nem jött létre egy kicsi, de hatékonyan termelő agrárszektor, az importhelyettesítő iparosítás azonban kétségkívül megteremtette az ipari fejlődés alapjait. Az iráni feldolgozóipar évi átlag 12,3%-os növekedési üteme duplája volt a fejlődő országokban elért növekedésnek, a fogyasztási cikkek importja pedig az 1959-es 30%-ról 1969-re 11%-ra csökkent. Megemlítendő továbbá, hogy a gyors gazdasági növekedés ellenére az árakat nagyfokú stabilitás jellemezte.

2.3.7. *Ötödik terv (1973–1977): Az elszalasztott lehetőség*

Az eredeti ötödik terv, a korábbiak szerves folytatásaként, normális tervidőszaknak indult. Céljaként az iparfejlesztés folytatását, ezen belül is a termelőeszköz-gyártás beindítását tűzte ki, e mellett az oktatás (különösen a szakoktatás) fejlesztése, a mezőgazdaság és a közlekedési infrastruktúra kapott nagyobb hangsúlyt. A terv kiadásaira előirányzott 36 milliárd dollár, ami az előző négy terv együttes költségeinek a duplája, már az olajbevételek feltételezett növekedésével számolt.⁵²

A valóság azonban még a várakozásokon is túltett. Az OPEC által elhatározott áremelés hatására az olaj ára az 1971. januári hordónkénti 0,98 dolláros árról 1974 januárjára 9,49 dollárra emelkedett. Ez megsokszorozta Irán olajból származó bevételét⁵³, ami nem csak a fizetési mérleg gondjait oldotta meg, de páratlan lehetőséget is biztosított Iránnak a további fejlődésre, forrást teremtve az iparosítás felgyorsításától a szociális gondok megoldásáig, mindenre.

⁵⁰ 1968-ban Nagy-Britannia bejelentette kivonulását az Öböl-térségből, ami megnövelte Irán stratégiai szerepét és regionális súlyát is, 1966 és 1973 között a katonai kiadások 370 millió dollárról 2,6 milliárdra nőttek, ami 2 milliárd dollárnyi fegyverimporttal is együtt járt. (Looney 1982: 27.)

⁵¹ Walton 1980: 284.

⁵² Stetter 1978: 21.

⁵³ Míg 1970-ben az olajbevétel 1,070 millió dollár volt, 1973-ban már 4,945 millió, 1974-ben pedig 18,654 millió dollár. Forrás: BMI, Halliday 1979: 143.

Az ötödik terv módosítása

A változásoknak megfelelően 1974 nyarán átalakították a korábbi tervet. Az összköltséget az eredeti 36 milliárdnak csaknem duplájára, 69 milliárd dollárra emelték, jóllehet, a közgazdászok és tervezők is óvtak ettől, felhíva a figyelmet a módosított terv végrehajtásához hiányzó képzett munkaerő problémájára, az infrastruktúra teremtette szűk keresztmetszetre, valamint a gazdaság abszorpciós képességeinek korlátaira. Ám a tervekészítés feladata ekkor már nem az ő kezükben volt.

A sah a megnövekedett olajjövedelmekben régi álmának, a Nagy Civilizáció megvalósításának lehetőségét látta. A perzsa civilizációs örökség, a dicsőséges múlt visszaállításának vágya igen erős volt, 1975-ben a Nagy Civilizáció megteremtésének egyik első lépcsőjeként áttértek a muszlim időszámításról (1353) a régi perzsa időszámítás szerintire (2533). A sah elképzelései szerint Irán az évezred végére, vagy akár hamarabb is, a világ ötödik legnagyobb hatalmává válhat. A szakértők ellenvetéseit félresöpörte: a képzett munkaerő hiányára a válasza „computer”, „külföldi szakértők, importált tanácsadók” volt.⁵⁴ A tervre az amerikaiak is áldásukat adták, hiszen a megnövekedett kiadások elsősorban a nyugati országoknak és cégeknek kedveztek⁵⁵, másrészt az angolok visszavonulása révén a Perzsa-öbölben létrejövő hatalmi őr is betölthette a megerősödő Irán, eleget téve a Nixon-doktrína kívánalmainak.

Az ötéves terven felül a sah kidolgoztatott egy 2002-ig szóló húszéves tervet is, a számítások szerint ugyanis nagyjából eddig tartottak volna ki az iráni olajtartalékok. Ez alatt meg kellett valósítani a teljes átmenetet, az olajjövedelmek nélkül is önfenntartó gazdasági struktúra megteremtését. A szinte korlátlan anyagi források az eredetileg a beruházásokra szánt összegek megduplázásán, sokszor megtriplázásán túl lehetővé tették olyan, korábban gazdaságtalannak ítélt programok beindítását is, mint például a nukleáris energia fejlesztése.⁵⁶

2.3.8. A vég kezdete és beteljesedése

A bajok azonban, amiktől a szakértők óvtak, hamarosan bekövetkeztek. A megnövekedett bevételek az importban csapódtak le, a közlekedési infrastruktúrát felkészületlenül érte a többszörösére emelkedő forgalom. Az áramtermelés sem tudott lépést tartani a fogyasztással, ami a városokban több órás áramszünetekhez, az iparban pedig költséges termelésekiesésekhez vezetett. A képzett munkaerő iránti túlkeresletet sokszor külföldiekkel elégítették ki, és hatalmas méreteket öltött a pazarlás és a korrupció is.

A kiadások jelentős része improduktív területekre, az államigazgatásba és a hadsereg fejlesztésére irányult. Az 1973 és 1977 között befolyt 80 milliárd dollárból több mint 30 milliárdot (!) a hadseregre fordítottak. A hadsereg létszáma az 1970-es 160 ezerről 1978-ra 413 ezerre nőtt. A vásárolt fegyverek listája szinte végelethetetlen: 3000 tanktól kezdve rombolóig, tengeralattjárótól teljes vadászrepülő-századokig minden megtalálható rajta. Ám a legtöbbet ezek közül, képzett személyzet hiányában, használatba sem tudták venni.⁵⁷

⁵⁴ Walton 1980: 284.

⁵⁵ Az USA 1973 és 1977 között egyedül fegyverből 15 milliárd dollár értékben exportált Iránnak, ld. Halliday 1979: 95.

⁵⁶ A sah az ezredfordulóig 20 atomerőmű építését tervezte.

⁵⁷ I. m.: 94.

A tervek ellenére természetesen tovább nőtt az olajszektor aránya a kormányzati bevételek esetében, a negyedik tervidőszak 55%-os részesedéséről 78%-ra. A valutabevételeken belül még magasabb, 85% volt az arány, míg az egyéb áruk exportbevétele mindössze 1,8%-ot tett ki.⁵⁸ Jóllehet a megfogalmazott cél a saját lábán (olajjövedelem nélkül) is megálló gazdaság volt, az olajtól való függőség egyre nagyobbá vált. Mivel pedig a grandiózus tervek megvalósításához további forrásokra volt szükség, az áremelés ellenére Irán tovább próbálta növelni a kitermelt olaj volumenét is.

A gazdaságban egyre komolyabb egyensúlyi problémák léptek fel. A költségvetés, amely a korábbi években rendre 60 milliárd riálos deficitet produkált, 1974-ben még 141 milliárd riálos többlettel zárt. 1976-ban viszont ismét 38 milliárd riál deficitet volt kénytelen elkönyvelni, és ez a következő évre már megtízszereződött (!), azaz 390 milliárd riálos negatív egyenleget produkált.⁵⁹ A ipari termelés növekedését meghaladó belsőkereslet-bővülés az infláció emelkedését is magával hozta, ami így a korábbi 4% körüli szintről 1974-re 15,5%-ra nőtt meg. Az infláció emelkedéséhez hozzájárult az is, hogy az olajipar növekvő jövedelmei „begyűrűztek” a többi iparágba is, de mivel sem az olajiparban, sem a gazdaság többi szektorában nem állt valós teljesítmény- és kibocsátásnövekmény mind ezek mögött, így óhatatlanul beindult az ár-bér-spirál. A további áremelkedések megakadályozása, valamint a gazdaság egyre veszélyesebbé váló egyensúlyvesztése sürgős cselekvést kívánt, a kormány azonban a közkiadások visszafogása helyett különböző kampányokba kezdett.

A profitellenes kampány részeként a cégek kötelesek voltak profitjuk 1/5-ét szétosztani alkalmazottaik között, e mellett a kampány 10 hónapja alatt 250 ezer céget, illetve üzletet büntettek meg vagy zártak be csak Teheránban. Letartóztattak és 2 hónaptól 5 évig terjedő szabadságvesztésre ítélték 8000 üzletembert is, maguk ellen haragítva ezzel a gazdasági és politikai élet egyik legbefolyásosabb csoportját, a bazárt. A korrupció elleni harc jegyében számos külföldi céget gyanúsítottak meg, és a harmadik kampány, a munkásrésztvény program⁶⁰ is egyre inkább elbátortalanította a tőkét. A külföldi cégek még inkább a rövid távú haszonra törekedtek, a magánberuházások értéke lecsökkent, az iráni tőke egyre nagyobb mennyiségben áramlott külföldre. Egyedül 1975-ben csaknem 2 milliárd dollár, azaz az olajbevételek 10%-a hagyta el az országot, nagyrészt a kampány megindítását követő néhány hétben.⁶¹

A módosított ötéves terv gyakorlatilag megszüntette a megelőző 20 évben kialakult gazdaságirányítási gyakorlatot. A tervcélok helyét az éves költségvetési célok teljesítése vette át, a költségvetési hivatalok pedig nem voltak tekintettel a hosszú távú folyamatokra. Az egyre bizonytalanabbá váló kilátások miatt már 1976-ban megkezdtek a hatodik ötéves terv előkészületeit. A tervkészítés decentralizálása érdekében a források felhasználóit is megpróbálták bevonni a tervezésbe, de ez kudarcot vallott: a 120 milliárd dollárra tervezett bevételekhez képest ugyanis a kiadások végösszege az igények alapján 500 milliárd dollárra jött ki. A sah, ahelyett, hogy ismét egy központi hivatalra bízta volna a terv elkészítését, egyszerűen törölte az ötéves tervet, mint olyat, és helyette 10 és 25 éves fejlesztési irányvonalakat készíttetett, a közkiadásokat pedig továbbra is az éves költségvetés útján szabályoz-

⁵⁸ Walton 1980: 286.

⁵⁹ BMI.

⁶⁰ A kampány keretében kijelölt nagy cégeket kötelezték részvényeik egy részének eladására, prioritást adva az alkalmazotti vásárlásnak.

⁶¹ Halliday 1979: 155.

ta volna. 1978 elejére azonban egyértelművé vált, hogy a sah kezéből kicsúszott nemcsak a gazdaságirányítás, de a politikai folyamatok kezelésének lehetősége is. Az 1978-ban elkezdődő, egyre erősebbé váló tüntetések és utcai zavargások végkifejletként az 1979. februári forradalom végképp elsöpörte a sah uralmát Iránban.

Makrogazdasági értékelés

Az öt év gazdasági teljesítményét értékelve a következőket állapíthatjuk meg: bár az öt évre vonatkozó mutatók nem olyan rosszak, ez az 1973–1975-ös időszak felpörgetett teljesítményének volt köszönhető.

A 1976-os és különösen a 1977-es eredményekben már megmutatkoztak a válság jelei. Az új, északi-tengeri lelőhelyek és az olajfogyasztás visszaesése miatt visszaesett az olaj iránti kereslet, ami az iráni olajexportban és az olajszektor termelésében is megmutatkozott. 1977-re az infláció már meghaladta a 25%-ot, a beruházások visszaestek: az építőipari beruházások, amelyek 1975-ben még 53,2%-kal nőttek, 1977-re már csak 2,7%-kal, az összberuházás növekedése pedig 64%-ról 3,4%-ra esett vissza. A magánszektor gépipari beruházásai – 1969 óta először – 6,9%-kal csökkentek.⁶²

Az olajból származó dollármilliárdokat tehát nem sikerült okosan felhasználni. A gazdasági mutatók ugyan néhány évig hihetetlenül jónak tűntek, valójában nem volt mögöttük reális teljesítménynövekedés, ami rövid időn belül meg is mutatkozott.

⁶² Pesaran 1983: 505.

3. FEJEZET

Strukturális változások

Ebben a fejezetben az iráni gazdaságban lezajlott strukturális változásokat tekintem át részletesen, bemutatva az egyes szektorokat és azok legfontosabb jellemzőit.

3.1. ÁLTALÁNOS JELLEMZŐK

A szektorok GDP-n belüli arányának átrendeződését a 4. táblázat mutatja be. Jól látható, hogy a mezőgazdasági szektor részesedése egyre csökkent, az 1962-es 27,9%-ról 1977-re 9,7%-ra. Az ipar, bár dinamikus növekedett, nem tudott lépést tartani az árrobbanás következtében előretörő olajiparral, míg a szolgáltatások részesedése nagyjából ugyanazon a szinten maradt.

3. táblázat
Az iráni GDP szektor szerinti összetétele
(folyó árakon, milliárd rial)

	1962	%	1967	%	1972	%	1977	%
Mezőgazdaság	96,6	27,9	128,3	23,1	201,8	16,9	485,0	9,3
Olajipar	64,4	18,6	112,7	20,3	264,0	22,2	1658,0	31,8
Ipar, bányászat	54,8	15,8	108,8	19,6	247,2	20,8	1170,7	22,5
Szolgáltatás	130,6	37,7	205,5	37,0	477,2	40,1	1894,1	36,4
GDP	346,4	100,0	555,3	100,0	1190,2	100,0	5207,8	100,0

Forrás: Pesaran, 1983. 506.

A foglalkoztatási megoszlás alapján (ld. 4. táblázat) már más képet kapunk a szektorok átrendeződéséről: a mezőgazdaság arányának csökkenése itt is számottevő, az agrárnépesség a 60-as évektől gyakorlatilag stagnált, az olajipar ugyanakkor félszázalékos részesedéssel szinte elhanyagolható tényező a foglalkoztatási piacon. A legnagyobb mérvű növekedés egyértelműen az iparban volt tapasztalható, az 1956-os 19%-ról 1977-re 32,8%-ra nőtt az iparban foglalkoztatottak aránya.

4. táblázat
Az iráni munkaerő szektoronkénti megoszlása, 1956–1977
(ezer fő)

Szektor	1956	1966	1972		1977	
	ezer fő	%	ezer fő	ezer fő	ezer fő	%
Mezőgazdaság	3326	54,8	3774	3800	3800	35,8
Olajipar	25	0,4	26	40	55	0,5
Ipar	1152	19,0	1844	2530	3480	32,8
Szolgáltatás	1405	23,2	1914	2505	2890	27,3
Összes foglalkoztatott	5908	97,4	7558	8875	10 225	96,4
Munkanélküli	158	2,6	284	320	375	3,6
Összes munkaerő	6066	100,0	7842	9195	10 600	100,0
Össznépeség	20 380	28,9*	25 789	30 550	34 630	29,5*

* Inverz százalék, foglalkoztatottak/össznépeség.

Forrás: StBa; Halliday 1979: 176. alapján.

Nézzük most meg részletesen, hogy a gazdaság egyes szektorai honnan indultak, milyen változások történtek bennük a 15 éves időszak alatt, és végül hogyan értékelhetjük ezeket.

3.2. AGRÁRSZEKTOR

Az ország teljes területének (165 millió hektár) 55%-a művelhetetlen (sivatag, hegyvidék, mocsár), 30%-a erdő és legelő, mindössze 12% esik művelés alá, de a hetvenes években is csak kevesebb mint a felét, 8 millió hektárt (5%) műveltek állandó jelleggel. Ennek egyik oka a szárazság, a hatvanas évek óta folytatott intenzív öntözőcsatorna-építés ellenére, 1973-ban is csak 3,5 millió hektárra terjedt ki az öntözés⁶³, a többi területen ún. szárazműveléssel termeltek.

Mindennek ellenére a mezőgazdaság évszázadokon át képes volt megteremteni az állami hatalom fenntartásához szükséges háttérrel, sőt, az ötvenes évekig a modernizációnak is ez szolgált alapul. A harmincas években épített transziráni vasút költségeit teljes egészében saját forrásból, mégpedig a teára és cukorra kivetett plusz adókból fedezték.

⁶³ Ezen belül is csak 500 ezer hektár volt állandóan öntözhető. Halliday 1979: 101.

Az ország gazdasági struktúrájában lezajló gyökeres változások erős hatást gyakoroltak a mezőgazdaságra. A korábban elsősorban a mezőgazdaságból származó jövedelmekre támaszkodó állam a növekvő olajjévedelmeknek köszönhetően közvetlen és az agrárbevételeket jóval meghaladó új forráshoz jutott. Így megfordult a felállás, az állam már nem szorult rá a mezőgazdaságra, sőt, az erősödő államhatalom egyre inkább beleszólt a korábban relatíve független mezőgazdaság életébe.

A központi kormányzat erősödő hatalmi bázisának köszönhetően egyre inkább érvényesíthette stratégiai elképzeléseit. A gyors iparosítás mellett a modern gazdaságokra jellemző kicsi, de hatékony mezőgazdaságot kívántak létrehozni, mivel a nagy mezőgazdaságot az elmaradottság jeleként kezelték. Ezenkívül alapvető cél volt a parasztság integrálása a modern társadalomba, ami az iparosításhoz szükséges munkaerő-szükséglet előteremtését jelentette volna egyben. A gazdasági-társadalmi elképzelések mellett közvetlen politikai célként a sah hatalmát már az 1930-as években is rossz szemmel néző – és így fenyegető – földesurak hatalmának meggyengítése merült fel.

3.2.1. A hagyományos mezőgazdaság

A hagyományos agrárstruktúra Iránban, hasonlóan más ázsiai országokhoz, nem az európai típusú feudális földtulajdonra épült. A föld az állam (az uralkodó) tulajdona volt, amit a privilegizált katonai és közigazgatási elit jutalmazására használt fel, az így kinevezett földesurak viszont csak intézőik révén jelentek meg a vidékiek életében.

Ennek megfelelően jobbágyság vagy röghöz kötöttség sem létezett. A társadalom alapját a faluközösségek (bune) alkották, a termelés illetve az adó-beszolgáltatás is közösségi volt.⁶⁴ A közösségi forma kialakulása elsősorban a szűkös vízellátásnak volt köszönhető, a csatornák építése és a víz elosztása ugyanis szoros együttműködést követelt meg. A paraszti földbirtok se szilárdult meg, a faluközösség rendszeresen úgy igyekezett alakítani a földhasználatot, hogy nagyjából mindenkinek egyformán termékeny föld jusson. A termés elosztása a termelési tényezők szerint történt: a földesúr adta (közvetve) a földet és a vizet, a parasztok a munkát, míg az ökröt sok közösségben egy erre specializálódott külön csoport adta bérbe. A parasztokon belül is két csoport létezett, az ún. naszakhirtokosok, akiknek joguk volt a föld megműveléséhez és a huzniszínnek, akik egyszerű bérmunkások voltak.

Fontos még megjegyezni, hogy mivel Irán nem vált gyarmattá, így nem történt meg a mezőgazdaságnak a dél-amerikai országokra vagy Indiára jellemző átalakulása, azaz nem jöttek létre exportra termelő monokultúrák. Az egyetlen termék, amit nagy mennyiségben exportáltak, a gyapot⁶⁵ volt.

⁶⁴ Összesen kb. 75 ezer faluközösség volt, jellegükben nagyon hasonlítottak az orosz mirekhez.

⁶⁵ A termés mintegy 40%-át exportálták, Halliday 1979: 108.

3.2.2. Agrárreformok

Az 1905–1909-es forradalom fontos kihatással volt a mezőgazdasági rendszerre. Az új Nemzetgyűlés 1906-ban megszüntette a földbirtok korábbi kiutalásos rendszerét, helyette legitimálta viszont a földesúri földtulajdont. A meglévő állapotok szentesítését elsősorban a sah hatalmának korlátozása motiválta.

Az 1962-t követő időszakban felgyorsultak az agrárszférát érintő változások is. Az 1962-es földreform törvény a nagy földbirtokok felosztását és kisbirtokosok közti szétosztását célozta. E szerint az állam kártalanítaná a földesurakat a kisajátított birtokért, az új tulajdonosok pedig 10 (később 15) év alatt részletekben törlesztenének az államnak. A földesúri tiltakozások hatására azonban fokozatosan felpuhult a törvény: míg eredetileg csak azt engedte, hogy a földesúr megtartsa magának egy falut, a módosítások révén előbb a feleségre, később már minden egyes családtagra kiterjesztették ezt, így a falvak és a föld jelentős része megmaradhatott a földesúr kezében.⁶⁶

A földreform második szakasza 1963-ban indult, a „fehér forradalom” részeként, de túlzott radikalizmusa miatt csak három év múlva tudták végrehajtani. Itt már több lehetőség közül választhattak a földbirtokosok:

1. bérbe adják a földet 30 évre a parasztnak (80,08%)⁶⁷,
2. meghatározott arányban megosztják a termelési tényezőket (munka, föld, víz, ökör és vetőmag) (10,04%),
3. eladják, közösen kialakított áron (3,67%),
4. részvénytársaságot alakítanak, amelyben a földesúr és a paraszt is részvényes a bevitt tényezők alapján (5,35%),
5. megvásárolják a földet és bérmunkával műveltetik (0,86%).

A földreform eredményeként az első fordulóban a vidéki lakosság 22,6%-a, míg a másodikban további 47,9%-a jutott valamilyen formában földhöz. Igaz ugyanakkor, hogy míg az első fordulóban mind a 700 ezer érintett család ténylegesen földtulajdonhoz jutott, addig a második fordulóban a legtöbben csak bérleti jogokat kaptak, mindössze 210 ezer család (57 ezren a harmadik pont alapján megvették a földet, 152 ezren pedig a második pont alapján jutottak valamennyi földhöz) jutott ténylegesen földhöz.⁶⁸

1968-ban ezért megindították a harmadik szakaszt, amelyben az első és negyedik pontban jelzett formákat próbálták meg valódi paraszti földtulajdonná átalakítani. Ennek eredményeképpen az érintett 1,3 millió családból további mintegy 738 ezer jutott földhöz, az első és második fázissal együtt tehát összesen 1,65 millió család, a vidéki népesség mintegy fele vált földtulajdonossá.⁶⁹

⁶⁶ I. m.: 111.

⁶⁷ A zárójelben lévő százalék arra utal, hogy hányan választották ezt a formát.

⁶⁸ Katouzian 1981: 5.

⁶⁹ Uo.

3.2.3. Az agrárszektor modernizációja

A földosztással a kormány elsődleges célja a mezőgazdasági kibocsátás növelése volt, nem pedig az, hogy minél több paraszt jusson földhöz. A kiosztott földek 68%-a 5 hektár alatt volt, ami túl kicsi a gazdaságos termeléshez. Ezért már a hatvanas évek közepétől különböző programokat indítottak, hogy rávegyék a parasztokat az új típusú kollektív gazdálkodási formákhoz való csatlakozásra, igaz, nem nagy sikerrel.⁷⁰

Farmtársaságokat 1967-től hoztak létre, az izraeli mosavim mintájára.⁷¹ A földtulajdonosok a bevitt érték szerint részvényeket kaptak, de a föld használatának joga a társaságé lett, míg a valódi hatalom az állam által kinevezett menedzsmenst kezében volt, akik a minisztériumból kapott direktívák alapján igazgatták a társaságot. A társaságok alapítását is általában Teherán kezdeményezte, ő választotta ki az „önkéntesen” csatlakozni kívánó falvakat, az érdekeltek pedig szavazással dönthettek a részvételtől, többségi beleegyezés esetén azonban mindenki részesévé vált a társaságnak.⁷² Ez a forma tovább bomlasztotta tehát a már a földosztás révén is meggyengült faluközösségi rendszert, hiszen sokszor addig egymástól független falvakat kényszerítettek össze, e mellett a részvényrendszer és a földosztással szerzett saját terület elvesztése is elriasztotta a parasztokat a belépéstől. Így aztán nem csoda, hogy a nagy propagálás ellenére 1976-ig mindössze 89 társaság alakult, összesen 33 663 részvényessel. A nem nevesített földek és a központi irányítás miatt a részvényesek motiváltsága alacsony volt, ami megmutatkozott a termelési eredményekben is.

A mezőgazdasági modernizáció másik formája az amerikai (a kaliforniai vagy a dél-amerikai) latifundium mintájára létrehozott agrobusiness, mezőgazdasági vállalkozás volt. Általában a legtermékenyebb területeken, a legmodernebb gépekkel felszerelve hozták ezeket létre, amiben fontos szerepet játszott a külföldi (főként amerikai) tőke részvétele is.⁷³ Eredetileg a Világbank kezdeményezte a modern termelési módszerek elterjesztésére ilyesfajta mintagazdaságok létrehozását, de sem a földesurak, sem az éppen földhöz jutó parasztok nem lelkesedtek túlzottan az ötletért. Az 5000 hektárnál is nagyobb területet magába foglaló mezőgazdasági óriások létrehozása érdekében a parasztokat általában kitelepítették, falvaikat eldözerolták, azokat pedig, akik bérmunkásként az agrobusinessben dolgoztak, barakkvárosokba⁷⁴ költöztették. Összesen négy ilyen óriásgazdaságot hoztak létre, ám 1976-ban rendeletileg megszüntették őket, mivel túl költségesek voltak, és láthatóan nem feleltek meg a helyi természeti és társadalmi viszonyoknak.⁷⁵

A kormány megpróbálkozott egyfajta modernizált termelőszövetkezeti forma kialakításával is. A részvénytársaságyszerű farmtársaságtól eltérően ez a 10-15 fős szövetkezeti forma jobban épített a tagok önállóságára és aktív

⁷⁰ 1976-ban a földek 97,2%-án még hagyományos formák keretében termeltek. (Katouzian 1981: 19.)

⁷¹ A mosavim a kibuchoz hasonló, szövetkezeti formában mezőgazdasági munkát folytató faluközösség.

⁷² Így hiába szavazott egy falu egyhangúlag a társaság ellen, ha a többi falu megszavazta, ő is tag lett.

⁷³ Bár az állami részesedés összességében többségben (60%) volt.

⁷⁴ A Huzinsztán tartományban létrehozott agro-business érdekében pl. 50 ezer hektár területen 58 falvat, mintegy 40 000 parasztot telepítettek ki. A többi esetről nincsen pontos adat, de valószínűleg hasonló nagyságrendű lehetett. A barakkvárosokban 40 négyzetméter jutott 10 emberre, és a meleg éghajlati klímán a betonpanelekből készült épületek szinte lakhatatlanok voltak. (Katouzian 1981: 8.)

⁷⁵ Looney 1982: 53.

részvételére, és így jobban is hasonlított működésében a hagyományos faluközösségi struktúrához. A csak 1974-ben beindított program azonban 1978-ig mindössze 39 ilyen szövetkezet létrejöttét eredményezte.

A kormány a modern mezőgazdaság megteremtését más eszközökkel is igyekezett elősegíteni. Az egyes tervekben a mezőgazdaságra költött fejlesztési kiadások egyre nagyobb részét kapta a modern szektor, jóllehet, részarányát tekintve töredéke volt a tradicionális szektornak.⁷⁶ Ugyanígy az állami segélyek és hitelfelvételi lehetőségek terén is hátrányt szenvedtek a paraszti gazdálkodók, elsősorban annak köszönhetően, hogy míg a társaságok a vezetésen keresztül közvetlenül juthattak a pénzügyi támogatáshoz, addig ők csak hosszú és bonyolult bürokratikus úton szerezhették azt meg.

A támogatás és a hitelhez jutás különbségei megmutatkoztak a termelőeszköz-ellátottságon is. Az egy hektárra eső tőkejavak különbsége az agro-businesseknél 46-szorosa, a farmtársaságoknál 9-szerese volt a paraszti szektorénak.⁷⁷

3.2.4. A modernizáció eredménye

Bár a két szektor eredményeinek pontos összehasonlítására nem készült részletes elemzés, különböző részleges felmérésekből azért le lehet vonni bizonyos következtetéseket. Annak ellenére, hogy a modern társasági gazdálkodók már kezdésként is a legjobb földekhez jutottak és később is jóval több támogatást kaptak a paraszti gazdálkodóknál, az eredményekben ez nem mutatkozott meg. Öt különböző vidéken lévő, hagyományosan gazdálkodó falu és az agro-businessek közötti összehasonlítás során az előbbieket mind a munkatermelékenységi mutatók, mind a földtermelékenységi mutatók esetében jobbnak bizonyultak. Kiderült továbbá, hogy a közepes nagyságú földdel rendelkező paraszti termelők a kisebb földdel rendelkezőknél, de még az egyéni kapitalista típusú farmoknál is jobban termeltek, míg ez utóbbiaknál a termelékenység a nagysággal fordítottan volt arányos.⁷⁸

Mindez azonban nem a hagyományos paraszti gazdaságok sikerességét akarja kihangsúlyozni. A kontraszelektív, szinte kizárólag a modern agrárstruktúra támogatására szolgáló rendszer eredményeképpen a hagyományos gazdaságok nagy részének gépesítettsége és műtrágyahasználata továbbra is igen alacsony fokú maradt, termelékenységük a korábbiakhoz képest inkább csökkent, mint nőtt.

Összegezve az mondhatjuk tehát, a mezőgazdaság modernizálására tett kísérletek nem sikerültek, elsősorban a helyi viszonyokhoz nem illeszkedő módszerek alkalmazása miatt. A végrehajtott reformok felbomlasztották a hagyományos mezőgazdasági rendszert, ugyanakkor nem tudtak létrehozni egy működőképes újat. A mezőgazdaság 10%-os részesedésével amúgy is mellékes szerepet játszott a gazdaságfejlesztési stratégiában.

A mezőgazdaság évi 2,5–3%-os növekedése nem érte el a népesség növekedését sem, nem is beszélve arról, hogy ezalatt a jövedelmek a többszörösükre növekedtek. Ez különösen az olyan jövedelemrugalmas termékeknel

⁷⁶ 1968 és 1975 között a hagyományos szektor 109 milliárd riál, a modern 8 milliárd riál támogatást kapott, egy hektárra vetítve azonban ez a hagyományos szektorban 8 ezer riált, a modernben 122 ezer riált jelentett. (Katouzian 1981: 19–20.)

⁷⁷ Katouzian 1981: 21.

⁷⁸ Katouzian 1981: 22.

volt érzékelhető, mint pl. a marhahús.⁷⁹ A hetvenes évek közepén az élelmiszeripari termékek iránti kereslet évi 12,5%-kal növekedett, amit csak egyre magasabb élelmiszerimporttal tudtak fedezni.⁸⁰ A rendelkezésre álló hatalmas olajbevételek azonban, amelyek szinte korlátlan nagyságú élelmiszerimportot engedtek, sokáig lehetővé tették a helyzet fenntartását, és a szükséges reformok elodázását is.

3.3. OLAJIPAR

Iránban az olajtermelés 1908-ban, tehát az összes többi Perzsa-öbölbeli országot megelőzően kezdődött meg. A nagyságát tekintve már ebben az időben is Szaúd-Arábia után a második legjelentősebb termelő az OPEC-en belül. Ugyanakkor a hetvenes években még úgy tűnt, mivel tartalékai kisebbek a többi térségbeli országénál, ilyen kitermelési ütem mellett az ezredfordulóra, sőt, egyes becslések szerint már az 1990-es évek közepére kimerülnek a készletei.⁸¹

Egészen 1951-ig a kőolajkincs kitermelése brit koncesszió volt. Az Angol-iráni Olajtársaság – a későbbi British Petroleum – a koncesszió fejében részesedést adott a jövedelemből, ami kezdetben rendkívül alacsony volt, majd 1933-ban az egyezmény újratárgyalása után valamennyire megemelték. Így is, 1915 és 1950 között 316 millió dollár fizetett ki összesen, míg a profit ennek csaknem duplája, 613 millió dollár volt, és ami még hátrányosabban érintette Iránt, a termelést és így a befolyó jövedelmet nem saját szükségletei, hanem a társaság elképzelései alakították.⁸²

1951-ben a nacionalista Moszaddek miniszterelnök megpróbálkozott az olajipar államosításával, ám a BP az egész világra kiterjedő bojkottot hirdetett az iráni olajra. A hároméves válság lezárásaként ugyan fenntartották az iráni állami tulajdont, de az két legfontosabb tényező, az ár és a termelési mennyiség fölött nemzetközi konzorcium dönthetett, igaz, ebben már csak 40%-os részesedése volt a BP-nek, további 40% viszont amerikai vállalatoké lett. A hazai elosztást Irán maga végezhetette, az újonnan feltárt mezőkre pedig szabadon köthetett új megállapodást bárkivel.⁸³

A hetvenes évek elején alapvetően megváltozott a helyzet. Az OPEC-ba tömörült olajtermelő országok együttes fellépésükkel elérték azt, amit Moszaddeknek elszigetelt akciója során nem sikerült: rákényszerítették a multinacionális olajvállalatokat az egyezmények újratárgyalására. Ennek eredményeképpen a konzorcium gyakorlatilag csak fölvásárlóként maradt meg, az irányítás mindenhol állami kézbe került.

A közös fellépés egyik fő szorgalmazója Irán volt. A nagy népességű (34 millió lakos) és még ennél is nagyratörőbb terveket szövő, ám pénzügyileg nem túl jól álló országnak igencsak szüksége volt a magasabb bevételekre. Az olajárrobbanás mögött tehát az arab országok politikai indítékai mellett az Irán részéről felmerülő sürgető gazdasági szükségletek álltak.⁸⁴

⁷⁹ Itt a korábbi 8 kg-ról a hetvenes évek közepére 20 kg fölé nőtt az egy főre jutó éves fogyasztás. Halliday 1979: 127.

⁸⁰ 1974: 1,4 milliárd USD, 1976: 2 milliárd USD, 1977: 2,6 milliárd USD.

⁸¹ Ochel 1978: 19.

⁸² Halliday 1979: 152.

⁸³ A hetvenes évek közepéig a termelés mindössze 4%-a származott új feltárásokból.

⁸⁴ Néhány más, nagy népességű ország, így Irak vagy Algéria, számára is alapvető fontosságúak voltak a gazdasági szempontok.

Az olajipar, jóllehet, a legfőbb bevételi forrásává vált az országnak, jellegénél fogva maga nem válhatott a gazdasági fejlődés motorjává. Kevés kapcsolata lévén a többi iparággal, hat évtized után is inkább csak függelék volt a gazdaságon. Tőkeigényes fejlesztést kívánt, ám szükségletei nagy részét, az állóeszközöket és egyéb felszereléseket külföldről szerezték be; a munkaerő-foglalkoztatottsága ugyanakkor alacsony volt. A termelés nagy részét (90%) exportálta, tehát output oldalon sem tudott a gazdaság többi részéhez szervesen hozzákapcsolódni.

3.4. IPAR

3.4.1. Az ipari fejlődés alapjai

Jóllehet a világhírű iráni kézműipar a mezőgazdasághoz hasonló komoly hagyományokkal bírt, a modern iparosítás területén Irán komoly lemaradásban volt, még sok fejlődő országgal összehasonlítva is. A 19. században, az első „felzárkózókkal” párhuzamosan ugyan Iránban is történtek kísérletek a modern ipari fejlődés beindítására, ám ezt belső (gyenge államhatalom) és külső (a nagyhatalmak ellenérdekeltsége) okok is megakadályozták. Az 1930-as évektől kezdődően számos ipari létesítmény jött létre, ezek azonban elszórta, egységes koncepció nélkül valósultak meg. A tervszerű iparosítási politika csak 1963 után jelent meg és hamar látványos eredményeket produkált.

Irán iparfejlesztési politikáját több tényező is kedvezően befolyásolta.

- A legfontosabb ezek közül az, hogy más országoktól eltérően nem külföldi kölcsönök vagy a mezőgazdaság kisajtolása révén kellett megszerezni a fejlesztéshez szükséges forrásokat, az olaj ugyanis megfelelő alapot biztosított ehhez.
- Pozitívumnak számított ebből a szempontból az iparosítás mellett elkötelezett erős (diktatórikus) államhatalom is, hiszen az iráni burzsoázia, illetve magántőke fejletlen volt.
- A potenciális belső piac nagysága (34 millió ember) is jó lehetőséget nyújtott a fejlődéshez, igaz, ez is elsősorban a befelé orientált gazdaságfejlesztési irányt erősítette.

Ugyanakkor számos negatívummal, illetve veszélyforrással is számolni kellett. Ilyenek:

- a képzett munkaerő hiánya;
- a forrásbőség a gazdaságban a gyengébb teljesítményt nyújtókat is életben tartotta;
- az egyenlőtlen jövedelemelosztás miatt csak a lakosság kisebb hányada jelentett fizetőképes keresletet;
- a mezőgazdaság és az ipar közti kapcsolatok gyengék voltak.

3.4.2. Az iparfejlesztési stratégia: az importhelyettesítés

Irán az 1960-as évek elején, sok más fejlődő országhoz hasonlóan, az importhelyettesítő iparosítás stratégiája mellett kötelezte el magát. Már az 1930-as évek importvisszafogó politikája és az 1950-es évek elején, Moszaddek miniszterelnöksége alatt, az Iránt sújtó gazdasági blokádnak is az önellátás irányába indította el a gazdasági fejlődést. Még erősebb hatást váltottak ki azonban a 1960/62-es stabilizációs program megszorító intézkedései. A deficittel küzdő fizetési mérleg rendbetételére igyekeztek visszafogni az importot, elsősorban az importvámok megemelé-

se révén, ugyanakkor a meginduló iparosítással megpróbálták kiváltani az addig importált fogyasztási cikkeket. Ehhez járultak még hozzá a külföldi beruházásokat vonzó adókedvezmények és a feldolgozóipari beruházásokat támogató kedvezményes hitellehetőségek.

Az iparosítás hosszú távú prioritásként szerepelt, mivel a megfelelő ipari bázis kiépítését tekintették a további gazdasági fejlődés egyetlen biztosítékának, arra az esetre, ha elfogy az olaj. Ebbe az irányba hatottak a sah személyes ambíciói is: Iránnak, ipari bázisára épülve, a Közel-Kelet és Közép-Ázsia ipari központjává kellett volna válnia.⁸⁵

Az iparfejlesztésben eleinte a fogyasztási cikkek hazai termelésére helyezték a fő hangsúlyt. Ezen belül is a könnyűiparban (textil-, ruha-, cipő- és élelmiszeripar) létesültek legelőször a belföldi piac ellátására képes vállalatok. A tradicionális könnyűipar (elsősorban a szőnyeggyártás), mivel nem szerepelt az állam fejlesztési stratégiájában, így állami forrásokhoz sem jutott, megmaradt a házi, illetve kis manufaktúrákban történő gyártása.

A fogyasztás-cikk-gyártással csaknem párhuzamosan megindult az alapanyag (acél, alumínium), termelőeszköz és tartós fogyasztási cikk gyártókapacitás kiépítése is. Ez természetesen sokkal nagyobb állami részvételt igényelt, ami megmutatkozott az egyes területekre irányuló állami beruházások módosulásában: míg a harmadik ötéves tervben a nem tartós fogyasztási cikkek a feldolgozóiparba áramló pénzeknek még 63%-át kapták, addig a negyedik tervidőszakban már csak 25%-át, alig többet, mint az épülő új acélműkomplexum.⁸⁶ Az ötödik ötéves tervben már egyértelműen a fémgyártás (acélipar) 30%-os és a vegyipar (műtrágya, petrokkémia) 21%-os részesedése dominálta a feldolgozóiparra szánt beruházásokat.⁸⁷ 1973-ban például a feldolgozóiparnak juttatott 18,6 milliárd riál fejlesztési támogatásból több mint 10 milliárdot két acélmű és egy részfeldolgozó vállalat kapta, és a bányászatra fordított pénz nagy részét is az ezekkel kapcsolatos ásványkincs-kitermelésre fordították.⁸⁸

Jelentős változáson esett át az 1963 és 1977 közötti időszakban a feldolgozóipar belső szerkezete, mind a foglalkoztatottságot, mind a termelési eredményeket tekintve (ld. 5. táblázat). Mindkét szempont szerint a gépgyártás jelentőségének növekedésével, ugyanakkor a hagyományosnak mondható textilipar visszaesésével találkozhatunk. Látványosan nőtt a fémalapanyag-termelés, ugyanakkor a vegyiparnál ellentétes folyamatot láthatunk: míg a foglalkoztatottságon belüli aránya lecsökkent, a kibocsátáson belül növekedett az aránya, ami egyértelműen technológia-intenzív fejlesztésre utal.

⁸⁵ Ochel 1978: 50.

⁸⁶ Az Iszfahánban épülő óriás acélművet, amit az iráni gazdasági fejlődés szimbólumának szántak, a szovjetek építették.

⁸⁷ Iran – a country study 1978: 317.

⁸⁸ BMI.

5. táblázat
A feldolgozóipari ágazatok foglalkoztatási
és kibocsátási aránya, 1963 és 1977

	foglalkoztatottság		kibocsátás arány	
	1963	1977	1963	1977
élelmiszer, ital, dohány	9,8	12,6	34,4	17,7
textil, bőr	44,0	29,8	32,9	16,4
fa és fatermék	1,3	1,3	4,4	0,6
papíripar	1,8	1,8	1,1	17
vegyipar	27,2	10,6	4,9	15,0
nem fém ásványkincs	9,9	11,0	5,6	9,7
fémalapanyag	0,5	7,1	1,1	9,9
gép- és járműgyártás	5,4	25,3	13,9	28,7
egyéb feldolgozóipar	0,1	0,5	1,7	0,3
Összesen*	100,0	100,0	100,0	100,0

*A foglalkoztatottak száma 1963-ban 1,132 millió, 1977-ben 2,500 millió, a kibocsátás 1963-ban 45,4 milliárd riál, 1977-ben 638 milliárd riál.

Forrás: BMI; Korby 1977: 71.; Bharier 1971: 190. alapján.

3.4.3. Az iparfejlesztés eredményei és hibái

Az importhelyettesítő stratégiának köszönhetően a termékek széles skáláját termelték: a televíziótól a hűtőszekrényig, a traktortól a személyautóig szinte minden fogyasztási cikk megtalálható volt a palettán. Ugyanakkor kevés figyelmet szenteltek az iparon belüli kapcsolatok erősítésére, 1970-ben a feldolgozóipar inputjának mindössze 19%-át szerezte be a hazai iparból.⁸⁹

Az iráni ipar növekedési üteme, mint azt már korábban láthattuk, igen magas volt, az 1963–1977-es időszak átlagában meghaladta a 14%-ot. Ez a gyors növekedés látszott tükröződni a munkaerő-foglalkoztatottságban⁹⁰ is: 1977-ben 2,5 millióan dolgoztak a feldolgozóiparban (beleértve a kézműipart is) és 1 millióan az építőiparban, így

⁸⁹ Looney 1982: 32.

⁹⁰ Ld. 5. táblázat

Iránban volt a fejlődő országok között az egyik legnépesebb ipari munkaereje. Ugyanakkor a kép nem teljes így: a 2,5 millió fő 72%-a ugyanis 10 főnél kevesebbet foglalkoztató vállalatnál dolgozott, míg a 10 főnél többet foglalkoztató (összesen mintegy 6000) feldolgozóipari üzemben dolgozók száma csak 700 ezer körül volt, a nagyüzemi munkások száma pedig még ennél is alacsonyabb.⁹¹ A feldolgozóiparon belül tehát aránytalanul magas volt a kis kézműipari egységek száma, és minthogy a hitelhez jutás feltételei sem voltak adottak számukra, így a gépesítés és az üzemnagyság növelése is nehézségekbe ütközött. Ezer főnél többet foglalkoztató vállalkozás 40 darab volt, ennek több mint fele (21) a textil- és bőriparban tevékenykedett, míg a gépgyártásban 7 ilyen volt.⁹²

A modern, tőkeintenzív ipar fejlesztése, főleg 1973 után sokszor pusztán abból állt, hogy teljes gyárakat vásároltak meg nyugatról, ám ezeket a szakképzett munkaerő hiányában csak korlátozott kapacitással tudták működtetni. Alacsony volt e mellett a hozzáadott érték, a termelés sokszor nem volt több szimpla összeszerelésnél. Ugyanakkor ez sem volt túlságosan hatékony, Iránban pl. egy Chevrolet összeszerelése 45 órát vett igénybe, ugyanez az NSZK-ban 25 órába került.⁹³

A kapacitáskihasználatlansághoz hozzájárult az is, hogy pl. a nehézipari komplexumok létesítését – sok más fejlődő és szocialista országhoz hasonlóan – inkább presztízsszempontok motiválták, mintsem a gazdasági racionalitás figyelembevétele. E mellett a gyenge ágazati kapcsolatok, valamint a gazdaság belső integráltságának alacsony foka miatt is, a belső piac felvevőképessége korlátozott volt. A rentábilis termeléshez az export fejlesztésére lett volna szükség, ehhez viszont a termékek (és áraik) nem voltak elég versenyképesek, hiszen a magas importvámok és más protekcionista eszközök révén az ipar el volt zárva a külső piacoktól. Egy felmérés szerint 1972-ben iráni ipari termékek ára 25-33%-kal volt a világpiaci ár fölött⁹⁴, amit a következő években felszökő infláció csak továbbnövelt.

Az iparfejlesztés további hibájának mondható, hogy a külföldtől való függés csökkentése helyett, ami az eredeti célja lett volna, inkább növelte azt, hiszen az ipari termékek gyártása nagyrészt továbbra is a külföldi beszállítóakra volt utalva. Szinte teljes egészében hiányzott a K+F-háttér a gazdaságból, a technológiai transzfer leginkább a külföldi cégek révén valósult meg, ami szintén a függést erősítette – ráadásul az új technológia átvételét és meghonosítását sokszor hátráltatta az alacsony felkészültségű munkaerő.

3.4.4. Az iparfejlesztés fő aktorai

Ebben a részben azt szeretném megvizsgálni, hogy a gazdaság egyes szereplői (az állam, a hazai magánszféra és a külföldi tőke) milyen arányban vették ki részüket az ipari fejlesztésből.

⁹¹ Halliday 1979: 182., 1977-es adatok.

⁹² Korby 1977: 73.

⁹³ Halliday 1979: 158.

⁹⁴ I. m.: 159.

3.4.4.1. Az állam

a/ Az állam szerepe az iráni iparfejlesztésben, mint azt eddig is többször kihangsúlyoztuk, központi jelentőségű volt. Az egyes gazdaságfejlesztési tervek nemcsak az állami beruházásokat szabályozták, de útmutatóként szolgáltak a privátszférának is. Az állami beruházások összege az 1963-as 20,4 milliárdról 1977-re 1000 milliárd riál fölé nőtt (folyó áron számolva), a GDP-hez viszonyított aránya is 8,6%-ról 14,5%-ra emelkedett.⁹⁵ Az állami szektor beruházásainak ilyen mértékű növekedése természetesen elsősorban az olajbevételeknek volt köszönhető, amelyek az ötödik tervidőszakban a kormányzati kiadások 80%-át fedezték.

A különböző iparágak fejlesztésében is eltérő mértékben vállalt szerepet az állam: elsősorban a nagyobb ipari komplexumok (petrolkémiai, hajógyártás) létrehozásában, illetve az erőmű-fejlesztés területén volt jelentős az állami részvétel.

b/ A közvetlen beruházások mellett egyéb módokon is jelentős hatást gyakorolt az állam a gazdaságra. Javarészt az állam teremtette meg a forrásokat a magánszektor fejlődéséhez. Kezdetben a pénzügyi szektor és a magánbankrendszer meglehetősen gyenge volt, így a gazdaság hiteligényét és a működéshez szükséges pénzügyi infrastruktúrát az állam által létrehozott speciális intézmények elégítették ki. A legfontosabbak ezek közül az Ipari Hitelbank, az Ipar- és Bányászatfejlesztési Bank, az Ipari Biztosítási Alap és az Iráni Fejlesztési és Beruházási Bank volt.

c/ Fontos befolyásoló tényezőnek tekinthetők a különböző adó- és vámügyi szabályok is. A vámok, amelyek az import visszafogásával a hazai termelést segítették, átlag 80%-osak voltak, de egyes termékeknél elérhették a 2-300%-ot is. Ezenkívül adókedvezményekhez juttatták a beruházókat, az adott iparág szükségességének, illetve a földrajzi elhelyezkedésének⁹⁶ függvényében.

d/ Amint az máshol is megszokott, meghatározó volt az állam szerepe az infrastruktúra-fejlesztés területén is.

3.4.4.2. Az iráni burzsoázia

Iránban tradicionálisan nem volt az iparosodásért elkötelezett tőkés réteg, a meglévő tőke inkább a kereskedelemre alapult, a bazárban összpontosult. Általánosságban is megállapíthatjuk, hogy a kapitalizmus olyan alapelemei, mint a termelés, a beruházás, amelyek Weber alapján a „protestáns etika” velejáróinak tekinthetők, az iszlám világban nem bírnak akkora jelentőséggel, mint Nyugaton: a muszlimok a kereskedelmet és a felhalmozást sokkal inkább ítélik alapvető gazdasági tevékenységnek, a termelőtevékenységeket alacsonyabb rendűnek tartják.⁹⁷

A modernizáció velejárójaként a 20. század elejétől, de még inkább az 1960-as évektől Iránban is megjelentek a magántőke csírái, 1974-ben pedig már a nagyvállalatok (10 millió riál feletti forgalom) 85%-a 45 család kezében összpontosult.⁹⁸ Ezen belül nagy számban voltak a Pahlavi-család tagjai, valamint a velük rokon kapcsolatban lévők.

A nagytőkések egy másik csoportja az 1964-es földreform során keletkezett, amikor a földesurak elvett földjükért cserébe részvényeket kaptak állami vállalatokban. Ezzel tulajdonképpen mesterségesen hoztak létre egy tulajdonosi réteget, sokan közülük ezért sohase váltak a gazdasági élet aktív részesévé.

⁹⁵ Looney 1982: 66.

⁹⁶ A Teherántól legalább 120 km-re lévő beruházások támogatásával a túlzott centralizáció ellen próbáltak küzdeni.

⁹⁷ Rostoványi 1987: 78.

⁹⁸ Halliday 1979: 151.

További szereplők kerültek ki a bazári kereskedőkből, akik pl. külföldi cégekkel társulva és iráni képviselőjükké válva lettek az ipari termelés részesei. Találhatunk ezenkívül az állami hivatalnokból lett tőkésekkel is, akik vagy összeköttetésekkel, vagy az igencsak elterjedt korrupció révén jutottak hozzá a vagyonhoz.⁹⁹

Már létrejöttek körülményei miatt is a burzsoázia erősen kötődött az államhoz és magához a Pahlavi-rendszerhez. Tovább erősítették ezt a kötődést például az államilag kontrollált hitelhez jutási lehetőségek, illetve más, az állam jóindulatától függő, ám a működéshez nélkülözhetetlen tényezők. A jóindulat elnyeréséért cserébe a vállalatok különböző szolgálatokat tettek az államnak, például sokszor létszámfelettieket is alkalmaztak a szociális feszültségek enyhítésére.¹⁰⁰

Mindezek eredményeképpen az ipari elit a minél nagyobb haszon érdekében igyekezett kihasználni az állam nyújtotta lehetőségeket, de a kockázatvállalást kerülte, ami a fent említett kereskedői mentalitással együtt alacsony beruházási, ugyanakkor magas felhalmozási és fogyasztási rátához vezetett.

3.5. INFRASTRUKTURÁLIS SZEKTOROK ÉS SZOLGÁLTATÁSOK

3.5.1. Általános jellemzés

Jelentős helyet foglalt el az iráni gazdaságban a terciér szektor: 1977-ben ez adta a GDP 36,4%-át, és a munkaerő 27,4%-át foglalkoztatta. Ezen belül a két legjelentősebb ágazat az állam közszolgáltatásai (a GDP 11,3%-a) és bank és biztosítási szektor (6,9%) voltak, de a közlekedés és az energetika is jelentős és egyre növekvő szerepet töltek be. A foglalkoztatottak esetében a bank és biztosítási szektor 1 millió fölötti foglalkoztatottjával megelőzte a kormányzati szolgáltatásokat (780 ezer).¹⁰¹

A következőkben a szolgáltatási szektor legjelentősebb összetevőjét, a bankszférát és a kormányzati szolgáltatásokat mutatjuk be részletesebben, de kitérünk a közlekedés, az energetika és az oktatási szektorokra is.

3.5.2. Pénzügyi szolgáltatások

A pénzügyi- és bankszféra az egyik leggyorsabban növekvő szektora volt az iráni gazdaságnak: 1960 és 1976 között évi átlag 19%-kal növekedett (konstans áron számolva), 1977-ben már a GDP csaknem 7%-át tette ki. A biztosítási ágazat csak a hetvenes évek elején indult fejlődésnek, de mivel hiányoztak a hagyományai Iránban, így nem is igazán nyert teret.

A modern bank intézménye az angolok révén érkezett Iránba, amikor 1889-ben a más területeken is koncessziót szerző Reuter báró megalapította a Perzsa Birodalmi Bankot. Hogy ne maradjanak el vetélytársuktól, 1891-ben az oroszok is bankot alapítottak¹⁰², míg az első iráni tulajdonú bankok a kormány által 1925-ben létrehozott Bank

⁹⁹ A társadalom mintegy 10%-a tartozott a modern (alkalmazotti), 13%-a a tradicionális (tulajdonosi) elithez. (Abrahamian 2008: 140.)

¹⁰⁰ Iran – a country study 1978: 163.

¹⁰¹ Halliday 1979: 176.

¹⁰² Ezt 1917-ben a szovjetek átvették, 1977-ben ez volt az egyetlen 100%-ban külföldi tulajdonban lévő bank. (Sőt, az egyetlen többségi külföldi tulajdonnal bíró is egyben.)

Sepah, valamint az 1928-as alapítású Bank Melli (Nemzeti Bank) voltak. Az első iráni magántőke által létrehozott bank csak a második világháború után, 1949-ben jött létre.

A gazdasági fejlődés egyre inkább megkívánta egy önálló központi bank meglétét, amit végül 1960-ban létre is hoztak. Ugyanekkor szabályozták a külföldi részvételt is, 40%-ot szabva meg felső limitként¹⁰³, míg új alapítású bankoknál már csak maximum 35%-ot engedélyeztek.

1977-ben a központi bank mellett 24 kereskedelmi bank, 12 specializált bank és 3 takarékszövetkezet volt része az iráni bankrendszernek.

A kereskedelmi bankok szerepe a vizsgált 15 évben jelentősen megnőtt, a letétek az 1963-as 750 millió dollárról 1977-re 18 milliárd dollárra emelkedtek, míg ugyanekkor országszerte több mint 7400 bankfiók állt a lakosság rendelkezésére. A bankok nagy száma ellenére a piac meglehetősen koncentrált volt, öt nagy kereskedelmi bank uralta a piac 75%-át, ebből kettő állami tulajdonú, a másik három pedig magánbank volt, amelyek közül csupán egyben volt külföldi tulajdonrész is. A specializált bankok elsősorban olyan tevékenységekre szakosodtak, ahol a kereskedelmiek nem szívesen vettek részt. Legfontosabb a három iparfejlesztéssel, valamint a két mezőgazdasági fejlesztéssel foglalkozó volt, emellett több regionális és építési hiteleket nyújtó pénzügyintézet is működött. A fejlesztésre nyújtott hitelek is e szerint oszlottak meg, az ipari beruházások kapták a hitelek 56%-át, a mezőgazdaságiak pedig 29%-ot.¹⁰⁴

A bankrendszer fejlődése tehát lépést tudott tartani a gazdasággal, sőt, növekedési ütemét tekintve meg is előzte azt. Ugyanakkor több területen is tapasztalhatók voltak a hiányosságok. A hagyományos kézműipari és más kisipari tevékenységek, valamint a tradicionális mezőgazdaság csak nehezen jutott forrásokhoz, a szűk hitelkonstrukciós paletta miatt kiegyenlítetlen beruházási portfólióval rendelkező kisbankok pedig sokszor küzdöttek likviditási gondokkal, amit a fejletlen bankközi pénzügyi piac nem tudott enyhíteni. További akadályát képezte a fejlődésnek (itt is) a szakképzett munkaerő hiánya.

3.5.3. Kormányzati szolgáltatások

A 1973 után megnövekedett bevételek jelentős része áramlott a kormányzati és adminisztratív tevékenység, többek között a gyorsan emelkedő személyi kiadások fedezésére. Számottevő részét képezték az adminisztratív szolgáltatásoknak a biztonsági erőik. Nem szabad elfelejteni, hogy Irán diktatúra volt, elnyomó rendszere pedig az egyik leghírhedtebb volt a világon, aminek köszönhetően az iráni rendszer (látszólag) a legstabilabb volt az 1970-es években a Közel-Keleten.

A belbiztonsági erőik három fő csoportból álltak:¹⁰⁵

a/ Az 1911-ben a vidéki banditizmus elleni küzdelem céljaira alakított Iráni Birodalmi Csendőrség taglétszáma 1977-re 75 000 fő volt, költségvetése évi 417 millió dollárra (1976) rúgott, legfőbb feladata pedig a vidéki (5000 főnél kisebb települések) közrend biztosítása volt.

¹⁰³ Kivéve a már említett szovjet bankot.

¹⁰⁴ Iran – a country study 1978: 254.

¹⁰⁵ I. m.: 368–374.

b/ A Nemzeti Rendőrség a mintegy kétszáz 5000 főnél népesebb városban felelt a közbiztonságért, 40 000 fő létszáma mellett évi 300 millió dollárba került.

c/ A hatékonyságáról (és főként brutalitásáról) hírhedt titkosrendőrségről, a SAVAK-ról hivatalos adatok nem láttak napvilágot. Különböző források kb. 10 000 főre teszik a hivatalos állomány nagyságát, amelynek egy részét amerikai és izraeli kiképzők alkották, e mellett azonban mintegy 200 000 főnyi fizetett informátor (besúgó) is részt vett az államrend fenntartásában, alkalmazott módszerei pedig (kínzás, embertelen bánásmód) évről évre az Amnesty International jelentéseinek élén álltak.

Nemcsak a belbiztonsági erők nagysága nőtt meg a 70-es évek folyamán. A hadsereg, amely a 70-es évek elejétől a Nixon-doktrína¹⁰⁶ keretében különleges figyelmet kapott az amerikaiak részéről is, szintén gyors ütemben fejlődött. A katonai kiadások az 1967-es 389 milliőről 1976-ra 9,5 milliárdra nőttek, létszáma pedig 1972-ben 200 ezer fő, 1977-ben pedig 350 ezer fő volt – ám létszáma és különösen kiképzettsége a vásárolt technikai felszerelés mennyiségéhez és fejlettségéhez képest továbbra is alacsony volt.

A mintegy 300 ezer civil közalkalmazott elsősorban az oktatásban és az állami bürokráciában dolgozott. Számuk – különösen az utóbbi területen – 1973-at követően indult gyors növekedésnek, 1976-ban a sah a pazarlás elleni kampány részeként a kormányzati intézményekben 25%-os létszámleépítést hirdetett meg, ez azonban 1978-ig nem kezdődött meg.¹⁰⁷

3.5.4. Energiaellátás

Egészen az 1960-as évek végéig a megfelelő elektromos energiaellátás volt az ipari fejlődés növekedésének egyik fő akadálya. A harmadik ötéves terv során éppen ezért nagyobb hangsúlyt kapott az energetikai infrastruktúra fejlesztése, amit az egységes rendszer megteremtése érdekében végrehajtott 1965-ös államosítás is erősített.

Az áramtermelő kapacitás az 1963-as 440 megawattos szintről 1972-re 2800 megawatt-ra nőtt.¹⁰⁸ Ennek ellenére 1973 után az energiatermelés a túl gyorsan növekvő fogyasztás miatt (ld. 5. táblázat) sokszor képtelenné vált az igények kielégítésére. Ez elsősorban Teheránra és környékére volt jellemző, ahol az iráni ipar 45%-a összpontosult, és a lakossági fogyasztás is meghaladta az országos átlagot. Itt a gyors fejlődésnek köszönhetően csak 1976 márciusa és 1977 januárja között 20%-kal nőtt meg az elektromos energiafelhasználás.¹⁰⁹

¹⁰⁶ A Nixon-doktrína a helyi hadseregek fejlesztését szorgalmazza, amerikai célok érdekében.

¹⁰⁷ I. m.: 252.

¹⁰⁸ Iran – a country study 1978: 311.

¹⁰⁹ Stetter, 1978: 62.

5. táblázat
Energiafogyasztás szektorok szerint, 1000 kWh
(kivéve a magántermelést)

	1969	1972	1973	1976	1977
Mezőgazdaság	79	141	213	363	380
Ipar	914	2 745	4 048	5 575	6 500
Kereskedelem	607	1 250	1 585	2 639	2 700
Háztartás	691	1 218	1 423	2 620	2 600
Egyéb	293	363	527	537	820
Összes	2 587	5 723	7 796	11 734	13 000

Forrás: BMI.

Paradoxnak tűnik a helyzet, hogy az olajba és gázba szinte „belefulladó” Irán energiaellátási gondokkal küzdött. Ami még furcsább, mindez elsősorban a „előrelátó” tervezésnek volt köszönhető. A fontos ásványkincseket tartalékolandó ugyanis, az iráni energiapolitika az olcsó és egyértelműen adódó hagyományos erőművek helyett alternatív forrásokban, vízi erőműben, illetve atomenergiában¹¹⁰ gondolkozott. Az 1970-es évek közepére azonban be kellett látniuk, hogy a tervezett iparosítási ütem gyorsan növekvő energiaigényének nem felelnek meg ezek a kizárólag hosszú távon kifejleszhető erőműtípusok. Ráadásul a vízi erőműveket, amik még 1972-ben is a termelés több mint 50%-át biztosították, az áramtermelés mellett a termőföld öntözésére is használni kellett, ez a kapacitás ingadozását eredményezte. 1977-re a termelést sikerült ugyan megduplázni, elsősorban gáz- és gőzturbinás erőművek építésével, azonban a növekvő igényeket így is csak nehezen tudták kielégíteni. Mindezt úgy, hogy 1978-ban 3,4 millió fogyasztó jutott áramhoz, míg a 70 ezer falunak mindössze 6%-a jutott elektromos áramhoz.

3.5.5. Közlekedés

Az olajárrobbanás az iráni közlekedési infrastruktúrát készületlenül érte. A Perzsa-öbölben lévő két kikötő¹¹¹ és a hozzájuk kapcsolódó fejletlen út- és vasúthálózat szűk keresztmetszetnek bizonyult az évente megduplázódó import számára, ami az 1974-es 4,7 milliárd dollárról 1975-re 9,2 milliárdra nőtt, 1976-ra pedig már elérte a 15,2 milliárd dollárt.

1975-ben a hajóknak átlag 160 napot (!) kellett várakozniuk a kikötő előtt, és a kirakott áru is még hónapokig a parton rozsdásodott és ment tönkre. Egyedül 1975-ben Irán 1,5 milliárd dollárt (!) fizetett ki a késések miatti kárté-

¹¹⁰ Az iráni vezetés 1995-re 20 atomerőművi blokkal és 23 000 megawattos teljesítménnyel számolt.

¹¹¹ Khorramshahr és Bandar Abbasz, ezeken át zajlott az import 80%-a!

rítésként.¹¹² A helyzet megoldására kidolgozott válságprogram részeként kikötőhelyeket és raktárakat építettek az évi 14 milliárd (1976) tonnányi áru fogadására. 1976-ra enyhült valamelyest a helyzet, bár ez inkább az importvolumen lassuló növekedési rátájának és az adminisztráció felgyorsításának volt köszönhető. Az egyszerűbb vámügyintézésrel és a racionalizált csomagolási előírásokkal, valamint a magasabb tárolási díjakkal sikerült a 1974-es 3–6 hónapos kikötői átfutási időt egy-két hétre csökkenteni.¹¹³

Az út és vasúthálózat fejletlensége miatt azonban továbbra is súlyos problémát jelentett a kikötők és a felhasználási helyek, a tengertől több száz kilométerre az iráni fennsíkon fekvő ipari centrumok közötti óriási távolság áthidalása. A közlekedési infrastruktúra fejletlenségének történelmi és földrajzi okai is voltak. A földrajzi okot a hatalmas hegyvonulatok és kiterjedt sivatagok jelentik. A történelmi okok ennél jóval összetettebbek: Iránt a hatalmi és a kereskedelmi érdekek is hídszaggá tették az utóbbi évszázadokban, ami elsősorban a kelet–nyugati irányú közlekedést tette szükségessé. A 19. században az orosz és angol érdekellentét szintén lehetetlenné tette az ország egységéhez nélkülözhetetlen észak–déli kapcsolatot megteremtését. Csak az 1930-as években készülhetett el a Kaszpi-tenger és a Perzsa-öböl közt kapcsolatot létesítő transziráni vasútvonal, ám ez is politikai aktusként született, vonalvezetése ugyanis sem az akkori településszerkezetet, sem a gazdasági megfontolásokat nem vette figyelembe.

Az úthálózat, amin az áruforgalom négyötöde és az utasforgalom még nagyobb hányada zajlott, szintén nem volt képes a hatalmas forgalomnövekedéssel megbirkózni. A 45 000 km útnak csak mintegy 30%-a volt aszfaltozott, az ezer lakosra jutó személygépkocsi száma ugyanakkor robbanásszerűen megnőtt: 1965-ben még 5,5%, 1973-ban 12,7% volt, 1975-ben pedig már 22%, azaz 10 évvel korábbi kétszerese volt.¹¹⁴

A fejlesztési koncepciók ugyanakkor túlzóak voltak. Például a vasútfejlesztés esetében a rendelkezésre álló hatalmas bevételekre alapozva a legmodernebb, villamosított, duplanyomtávú vasutat akartak megépíteni, amit a gazdasági racionalitás, az alacsony kihasználtság és szétszórt településszerkezet teljesen feleslegessé tett.¹¹⁵

3.5.6. Oktatás

Noha már 1911-ben és 1942-ben is született törvény az általános iskolakötelezettség bevezetéséről, az iskolázottsági szint, különösen a 75%-ot kitevő vidéki lakosság esetében, meglehetősen alacsony volt. A beiskolázási szint növelésére tett első igazán jelentős próbálkozást csak az 1963-as Fehér Forradalom jelentette, amelynek nem titkolt célja – az oktatási szint javítása mellett – a modernizációhoz szükséges mentalitás és életforma propagálása volt vidéken.

A következő évtizedben jelentős eredményeket értek el. A vidéki iskolák száma megduplázódott, az elemi iskolások száma 1972-ra elérte a 3,5 milliót, a középiskolásoké az 1,2 milliót, a felsőoktatásban tanulóké pedig a 100

¹¹² Halliday 1979: 143.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ Korby 1977: 33.

¹¹⁵ Stetter 1978: 70.

ezet. A dinamikus növekedés a következő öt évben is folytatódott, a beiskolázottak aránya az 1972-es 58%-ról 1977-re 76%-ra, csak a városi lakosságot figyelembe véve pedig 94%-ra emelkedett, míg a felsőoktatásban már több mint 150 ezren tanultak ekkor.

A számok azonban nem tükrözik az oktatási rendszer minőségi problémáit. A tanári gárda növekedése nem tudott lépést tartani a gyors fejlődéssel, aminek köszönhetően sok oktató alulképzett volt. Különösen vidéken, a tanítást javarészt a Fehér Forradalom keretében megszervezett Oktatási Hadtest – középfokú vagy magasabb iskolai végzettséggel rendelkező és tanfolyamokon kiképzett – sorkötelesekből verbuvált állománya végezte. Ezzel párhuzamosan az elsajátított tudásanyag felhasználhatósága sem mindig volt megfelelő egy modern gazdaság igényeinek, az oktatási módszer ugyanis nehezen tudott elszakadni a Korán-iskolákban megszokott tradicionális, memorizáló-retorikai alapbeállítottságától: kevés innovatív, kreatív képességet igényelt, inkább csak az adott tudásanyag memorizálását kívánta meg.

További gondot okozott a szakiskolák hiánya: bár az első szakiskolát még 1924-ben megalapították német segítséggel, 1973-ban mindössze 50 ezren tanultak szakiskolákban, és, jóllehet, 1977-re ez a négyszeresére, 200 ezerre nőtt, még ez is jóval az igények alatt volt. A koncentrált, tőkeintenzív iparosítás a jól képzett szakmunkaerőt igényelte, nem pedig a nagy tömegben meglévő alacsony képzettségűt. Az ötödik ötéves terv (1973–1978) végrehajtása 2,1 millió főnyi szakképzett munkaerő meglétét feltételezte¹¹⁶, amit azonban még gyorsított munkahelyi képzések segítségével is lehetetlen volt elérni.

A kezdetleges stádiumban lévő képzési rendszer tehát nem volt képes háttérrel biztosítani a sah által megálmodott „nagy ugráshoz”. Hiába csökkent ugyanis az analfabéták aránya az 1956-os 87,2%-ról 1971-re 63%-ra, a csökkenés elsősorban a fiatal generációk miatt következett be, amit aztán a széles korfa felnagyított: így, míg a 10–15 év közöttieknek az írástudatlanok aránya 47,7% volt csak, a 15–20 éves korosztály esetében 58%, 20–25 között 67%, 25–35 között pedig már 78%-os.¹¹⁷ Ennek megfelelően 1972-ben a foglalkoztatottak 67%-a analfabéta volt, 25% néhány elemivel rendelkezett és csupán 1%-nak volt ennél magasabb végzettsége.¹¹⁸ A jól képzett alkalmazotti gárda hiányzott tehát, a szakértők importja viszont, ami 1976-ban már 50 ezer külföldit jelentett a szakértelmet igénylő sokszor kulcsfontosságú posztokon, hatalmas pénzeket emésztett fel.

¹¹⁶ Halliday 1979: 163.

¹¹⁷ StBa.

¹¹⁸ Stetter 1978: 83.

4. FEJEZET

Külgazdasági kapcsolatok

Irán a II. világháború, de különösen 1953 után az Egyesült Államokkal ápolt szoros stratégiai kapcsolatot. Az Egyesült Államok garantálta az ország biztonságát, ugyanakkor Irán az amerikai fegyverek legnagyobb importőrévé vált a hetvenes évekre. Az amerikaiak a közel-keleti stabilitás biztosítékaként tekintettek Iránra. A Szovjetunióval az azeri válság miatt feszültté vált kapcsolat a hatvanas évektől, a hidegháború enyhülésével kezdett javulni, sőt, Pahlavi néha „fegyverként” is használta Moszkvát az Egyesült Államok zsarolására: 1965-ben, amikor Washington visszautasította a sah által kért fegyverrendszer eladását, Reza Pahlavi a szovjetekkel állapodott meg fegyvereladásról, ami rögtön engedményekre készítette Washingtonot.¹¹⁹ Fegyvereket persze a nyugat-európai államok is szívesen adtak el Iránnak.

A britekkel a hetvenes évek elején (amikor kivonultak az Öböl-térségből) megállapodtak néhány vitás terület státuszáról, így a stratégiai fontosságú Hormuzi-szorost Irán gyakorlatilag ellenőrzése alatt tudta tartani. Ebben az időben azonban jó volt a kapcsolat az Öböl-országok és Irán között, még Szaúd-Arábiával is szoros diplomáciai kapcsolatot alakítottak ki (Irakkal ugyanakkor már ebben az időben is feszült volt a viszony, szovjetbarátsága és főként a később a háború indokává vált Shatt al-Arab hovatartozása kapcsán). Emellett viszont elismerte Izrael létezését, míg Törökországgal és Pakisztánnal 1964-ben Regionális Együttműködés a Fejlődésért néven indított közös kezdeményezést.

4.1. EXPORT

A teljes exportbevétel nagysága az 1960-as évek eleje óta gyorsan nőtt, a GDP-hez viszonyított aránya az 1959-es 20,1%-ról a 70-es évek közepére 33-35% fölé került.¹²⁰ Egészen 1973-ig a nem olajexport növekedése lépést tudott tartani az olajexporttal, hiszen az olajárak a hatvanas évek során gyakorlatilag változatlanok maradtak¹²¹, ám az olajárrobbanás után a nem olajexport szerepe marginálissá vált. Míg 1972-ben a 3,3 milliárdos exportbevétel 12%-át adta az egyéb áruexport, 1977-ben a 26 milliárdra emelkedő bevételekből már csak 2,3%-o tett ki (jóllehet közben az export értéke 400-ról 600 millió dollárra emelkedett).¹²²

Az 1970-es éveket az export évtizedének deklarálták, de rá kellett jönniük, hogy az eddigi iparosítás nem szolgál jó alapul. Ezt jól mutatja a nem olajexport összetétele is: 1975-ben az olaj nélkül vett export 66,4%-át a tradíci-

¹¹⁹ Karsh 2006: 199.

¹²⁰ Looney 1982: 68.

¹²¹ 1960-ban 0,8 dollár/hordó, 1970-ben 0,86 dollár/hordó.

¹²² BMI; Halliday 1979: 160.

onális ipar és a mezőgazdaság termékei adták, ezen belül a szőnyeg (20,5%), a gyapot (14,7%), a gyümölcs (14,7%) és a bőr (4,8%) voltak a legjelentősebbek. A modern iparból az exportbevételek mindössze 28%-a származott, ezen belül is a ruha és textilipar (7,6%) volt a legjelentősebb, megelőzve a vegyipart (5,9%) és a gépjárműveket (3,6%).¹²³

A már a kezdetek óta protekcionista eszközökkel védett hazai piac drágán termelt, aminek a versenyhelyzet hiánya mellett a termékek magas importszükséglete is oka volt. Az iráni termékek egyetlen biztos piacaként a szocialista tömb adódott, ahol a minőségi mércét sem tették túl magasra. A klíringegyezmények révén 1972-ben ideirányult az iráni nem olajexport 41,5%-a. Később ez az arány jelentősen lecsökkent, szerepét javarészt az OPEC-országok vették át, amelyek részesedése ugyanezen időszak alatt 5,1-ről 15,8%-ra nőtt.

További akadályt képezhetett az export diverzifikálása előtt a belső kereslet növekedése, ami meghaladta az ipari kibocsátás növekedését. Így hiába termeltek pl. 1976-ban 87 ezer személygépkocsit, 12 ezerrel többet, mint előző évben, a belső kereslet miatt – a magas vámok ellenére – további 65 ezer autót importált tette szükségessé. Ugyanígy 1977-ben egymillió tonna acélt termeltek Iránban, ám a kereslet az 1974-es 2,2 millió tonnáról 5,5 millió tonnára nőtt.¹²⁴

4.2. IMPORT

Az import az exportnál jóval hullámzóbb jelleget mutatott a vizsgált két évtized során. Mint az a 6. táblázatból is látható, az 1960-as stabilizációs program importvisszafogása megtette a hatását, az import aránya a GDP-hez viszonyítva a korábbi 17%-ról 10,1%-ra csökkent. A 70-es évek elején azonban már 20% fölé került, majd az 1973-as GDP-hez képesti relatív csökkenés (abszolút értékben viszont jelentős növekedés) után hamar „befogta” az exportot.

6. táblázat

Az import változása 1959 és 1977 között (millió riál)

	1959	1963	1972	1973	1977	1959-- 63	1963-- 72	1973-- 77
Összes import (folyó áron)	50,8	39,7	266,7	354,7	1488,4	- 6,0	23,6	43,1
Fogyasztási cikk/Összes	30,2	24,1	12,9	14,9	18,6	- 5,5	- 6,7	5,7
Közbülső cikk/Összes	49,2	55,5	62,1	60,8	54,2	3,1	1,3	- 1,3
Termelőeszköz/Összes	20,6	20,3	25,0	24,2	27,2	- 0,4	2,3	- 3,0
Import (konstans áron)	50,8	38,9	195,6	216,8	600,9	- 6,5	19,7	29,0
Import/GDP	17,0	10,1	21,1	19,0	27,6	- 11,6	7,8	9,4

Forrás: Looney 1982: 68., saját számítások.

¹²³ BMI.

¹²⁴ Halliday 1979: 162.

A 8. táblázat mutatói alapján jól megfigyelhető az is, hogy az 1973–1978-as időszakban az import növekedésében a fogyasztási cikkek játszották a főszerepet. Ezen belül is jelentős részt képviselt az agrárimport, hiszen amint már fentebb említettük, 1976-ban Irán a világ egyik legnagyobb élelmiszer-importőrévé vált, évi behozatala elérte a 2 milliárd dollárt.

Az import legfőbb összetevőjét azonban a feldolgozóipar termeléséhez szükséges közbülső termékek importja tette ki. Egy 1979-ben végzett felmérés¹²⁵ alapján a vizsgált vállalatok a termeléshez szükséges anyagok vagy részesegységek 56,7%-át importálták. A legalacsonyabb a tradicionális (dohány-, élelmiszer-, bőr-) iparágak esetében volt (29,1%), míg pl. a gépgyártásban elérte a 85%-ot. A termelési eszközök tekintetében ugyanakkor a tradicionális iparágak esetében is csaknem 100%-os importra szorultak.¹²⁶ Ugyanezen felmérés alapján az import oka az esetek legnagyobb részében (60%) a hazai beszerzési forrás hiánya volt, fontos tényező lehetett ugyanakkor az import jobb minősége vagy olcsósága is.

4.3. KÜLFÖLDI TŐKE

1950 előtt kizárólag az olajiparban jelent meg nagyobb mennyiségű külföldi tőke. A Moszaddek-válság lezárulása után létrehozták a Külföldi Beruházások Előmozdításának Központját, illetve különböző kedvezményeket nyújtottak a külföldi tőkének: 5 év adómentesség, a beruházó valutában való profitrepatriálás joga, importkedvezmények a termeléshez szükséges alapanyagokra. Ennek ellenére a beruházók nem tolongtak, 1962-ig mindössze 17 cég fektetett be Iránban. A hatvanas évek elején, az iparosítási politika végrehajtásának előmozdítása érdekében további kedvezményeket nyújtottak: szinte olyan feltételeket szabhatott a külföldi, amelyet akart. Bármely szektorban beruházhatott, és állandó 50%-os adókedvezményt kapott.

A külföldi tőke most már több fantáziát látott az iráni gazdaságban, ami az olajárrobbanást követően csak tovább fokozódott.¹²⁷ Ekkor azonban már Irán is kedvezőbb tárgyalási pozícióban érezhette magát, így fokozatosan csökkentették a kedvezményeket. Az adómentességet 25%-ra redukálták, és korlátozták a külföldi tulajdon arányát is: „high-tech” iparágakban 35%, más feldolgozóiparokban 25%, míg a tradicionális szektor esetében 10%-ban maximálták.

Az iráni ipari fejlődésben betöltött központi szerepét a külföldi tőke nem nagyságának köszönhetette: 1959 és 1979 között mindössze 45 milliárd riál, azaz mintegy 600 millió dollár külföldi tőke áramlott be. Ez érthető is, hiszen Irán az olajnak köszönhetően – sok más fejlődő országgal ellentétben – nem szorult rá a külföldi forrásokra. Ám az esetek 90%-ában kisebbségi részesedéssel bíró külföldi tőke is hatékonyan tudta befolyásolni az adott vállalat termelési tevékenységét.¹²⁸

¹²⁵ Az Iráni Statisztikai Hivatal végezte, 1178 vállalatra terjedt ki.

¹²⁶ Rahnema 1990: 306.

¹²⁷ 1976-ig összességében 197 külföldi vállalat hajtott végre beruházásokat, ebből 45 volt amerikai, 27–27 brit és nyugatnémet, 20 japán és 18 francia. (Rahnema 1990: 297.)

¹²⁸ Rahnema 1990: 296.

Az elsődleges beruházási terület a feldolgozóipar volt, ide áramlott a külföldi tőke több mint 90%-a, bár az egyes szektorok közötti eltérés ezen belül jelentősnek mondható. A legtöbb befektetés a gépgyártásban történt, a beruházott értékek alapján ugyanakkor a vegyipar (45,5%), azon belül is a petrokémia (30,6%) részesedése a legnagyobb.¹²⁹

A termékek típusa szerinti megosztás alapján a külföldi beruházások leginkább fogyasztási cikkek gyártottak, a termelőeszközt előállító FDI aránya csak a 70-es években kezdett emelkedni. A termelés az esetek túlnyomó többségében a belső piacra történt, az olajiparon kívül alig akadt exportorientált beruházás.

Fontos szerepük volt a külföldi licenceknek és royaltyknak is. Az iráni kormány nem igazán ellenőrizte a licencszerződéseket, amit a multinacionális cégek igyekeztek is maximálisan kihasználni: az iráni beszállítási arányt próbálták minél alacsonyabban tartani, így nyerve további profitot a beszállításokból.¹³⁰ A termékek exportját megtiltották, a belső piacon viszont versenytárs hiányában nem kellett törődniük a hatékonyság növelésével sem.

1973 előtt Irán jelentős külföldi forrásbevonásra szorult a fizetési mérleg fenntartása érdekében, ami a hetvenes évek elejére már komoly nehézségeket jelentett: tíz év (1963–1972) összesítésében a 2,7 milliárd dollár körüli deficitet hosszú távú hitelek felvételével finanszírozták, melynek terhei ebben az időszakban kezdtek jelentkezni.

A kiugró olajjödelmek megjelenése azt jelentette viszont, hogy Irán tőkeexportórrá válhatott, az állam hitelígénye drasztikusan lecsökkent, az adósság-visszafizetés pedig felgyorsult. A kormány külföldi beruházási és segélyprogramba kezdett, melynek összege 1974-ben 2,4 milliárd, 1975-ben pedig 2,9 milliárd dollárt tett ki.¹³¹ Még a tőkeáramlások ellenére is a fizetési mérleg 1974-ben 5 milliárd dollár feletti többletet mutatott, ami azonban a következő évre – elsősorban a gyorsan növekvő importnak köszönhetően – ismét negatívvá vált, de később stabilizálódott. Az ország tartalékai az 1973-as 1,2 milliárd dollárról 1974-re 8,4 milliárdra, 1977-re pedig 11,6 milliárd dollárra nőttek.

Irán 1976 végéig 13,5 milliárd dollárnyi segélynyújtásra, illetve beruházásra vállalt kötelezettséget, amiből 6,7 milliárdot teljesített is eddig az időpontig. Mint látható, az összegek évről évre alacsonyabbak, ami az egyre szűkülő anyagi lehetőségekkel is összefüggött. Bár részletes adatok nem állnak rendelkezésre az összeg pontos megoszlásáról, néhány nagyobb tételt azért ismertetünk.

A segélyprogram keretében nem csak olyan fejlődő országoknak nyújtottak segítséget, mint Egyiptom (1 milliárd dollár), India (900 millió dollár) vagy Pakisztán (643 millió dollár), hanem például Nagy-Britanniával is 1,2 milliárd dolláros hitel nyújtásáról állapodtak meg. Az ENSZ intézményei részére 2 milliárd dollárt biztosítottak, ebből másfél milliárdot az IMF olajprogramjára. Irán külföldi beruházásai között olyan tételek szerepeltek, mint például a német Krupp vállalatóriás részvényeinek 25%-a, de állítólag a Pan American légitársaság és az Occidental olajvállalat részvényeinek jelentős része is iráni kézbe került.¹³² A beruházások egy része kizárólag üzleti alapon, a nyereség érdekében történt, más esetekben – mint például a Kruppnál is – az iráni ipar állóeszköz- és technológiai igényeit vagy egyes nyugati gáztársaságok felvásárlásával a termékeik iránti keresletet próbálták biztosítani.

¹²⁹ Uo.

¹³⁰ Rahnema 1990: 302–303.

¹³¹ Iran – a country study 1978: 261.

¹³² I. m.: 263.

5. FEJEZET

Társadalmi folyamatok

Iránban a sahi időszak alatt gyors és átfogó modernizáció ment végbe, ami jelentős hatással volt a társadalomra. A korábban jelentős számban élő nomádok szinte teljesen eltűntek, de a vidéki, földművelésből élő népesség is egyre nagyobb arányban áramlott a városokba. Az élet átalakult, megjelentek a modern civilizáció vívmányai, azonban a hagyományos életmód megváltozását a konzervatív társadalmi csoportok, de főként a síita vallási elit nem fogadta örömmel. A gazdasági növekedéssel járó növekvő egyenlőtlenséget, amelyek szintén a modernizáció következményeként tűnt fel, a baloldali, egyenlőségpárti erők támadták hevesen.

A legalapvetőbb migrációs tényezőt Iránban, ahogy más iparosodó országban is, az agrárnépesség városokba áramlása jelentette. A városi lakosság aránya, amely 1900-ban még a népesség mindössze 21%-át jelentette, 1956-ra 31%-ra nőtt, 1977-re már elérte a 46%-ot, ami ez utóbbi 20 éves időintervallumban 5% feletti éves növekedési rátát takar.¹³³ Míg azonban a század első felének migrációs hulláma elsősorban a szívó hatásnak, tehát a városokban kialakuló feldolgozó- és különösen a nagy munkaerőigényű építőipar vonzásának volt köszönhető, addig az 1960-as évektől az agrárreform sikertelensége, valamint a gyorsuló népességnövekedés miatt is jelentőssé vált a kényszermigráció.

A migráció célpontja az iparosodottabb regionális központok voltak, azonban ezeken belül is ki kell emelni a főváros, Teherán jelentőségét. Az iráni iparfejlesztés egyértelműen Teherán-centrikusan zajlott. 1973-ban Teheránban lakott a népesség 15%-a, az iparban dolgozók 40%-ának itt volt a munkahelye, az ipari vállalatok 45%-a volt a fővárosban, és innen származott az ipari termelés csaknem kétharmada.¹³⁴ A fővárosba áramlás mértékét mutatja, hogy 1963-ban a gyári munkások 68,3%-a vidéken született, tehát első generációs volt. A hatvanas években évi 5,5%-os, 1973 után pedig 8%-os évi növekedésnek köszönhetően a hetvenes évek közepére Teherán lakosainak száma meghaladta az 5 milliót. Városfejlesztési politika nem lévén, a beáramló tömegek az egyre zsúfoltabbá váló külvárosi nyomornegyedekben próbáltak letelepedni. A hiányzó csatornarendszer és a hegyektől körülvelt városban felgyülemelő légszennyeződés szinte elviselhetetlenné tette a teherániak életét.¹³⁵

A központi vízfej súlyának csökkenése, valamint a fővárosban egyre elviselhetetlenebbé váló életkörülmények javítása érdekében a kormányzat megpróbálta decentralizálni az ipari struktúrát, például kedvezményeket kínáltak a főváros 120 km-es körzetén kívül beruházóknak, egy ilyen jellegű probléma azonban nyilvánvalóan csak hosszabb távon orvosolható.

A fentiekből is látszik, hogy a hatalmas országon belül az egyes országrészek eltérő mértékben vettek részt a modernizációban, illetve részesedtek annak előnyeiből. A gazdasági fejlődés az ország északi részeit, Teherán

¹³³ Kazemi 1980: 14.

¹³⁴ Korby 1977: 5.

¹³⁵ Kazemi 1980: 17.

környékét, valamint az azerbajdzsáni és egyes délnyugati körzeteket érintett leginkább, míg az ország gyéribben lakott keleti–délkeleti része szinte teljesen kimaradt ebből.

Az infrastrukturális ellátásban is megjelentek a regionális különbségek. Teheránban dolgozott az orvosok fele, ahol így egy orvosra 878 lakos jutott, míg az országos átlag 5011 fő volt. Ugyanígy, míg Teherán 109 kórházában 415 ágy jutott 100 ezer lakosra, addig a többi területi székhely átlagában csak 50. A közoktatás területén az analfabetizmus eltérő aránya utal talán leginkább az eltérő feltételekre: a teheráni 24%-nak több mint duplája, 52% volt az országos átlag, egyes tartományokban pedig a 80%-ot is elérte.¹³⁶

Jövedelemegyenlőtlenség

A város és a falu közötti jövedelemegyenlőtlenség a vizsgált időszakban egyértelműen megnőtt. A városi népesség növekedési ütemét jóval meghaladja a teljes magánfogyasztásból való részesedésük növekedése. Míg 1963-ban a népesség 35%-át kitevő városiakhoz részesedése az összfogyasztáson belül 54%-os volt, addig 1978-ban a 46%-ra növekvő (tehát még kisebbségben lévő) városi népességé volt az összfogyasztás 78%-a, míg a társadalom többségét alkotó vidékieké alig 22%.¹³⁷ Még jobban megfigyelhető ez, hogyha az egy főre eső fogyasztásokat hasonlítjuk össze az 1963 és 1978 közötti időszakban: míg a városokban 210 dollárról 1442 dollárra nőtt a fejenkénti fogyasztás, vidéken 97 dollárról 382 dollárra. Vagyis a tényleges növekedés ellenére a különbségek is szignifikánsan emelkedtek. Ebben az agrárreform kudarca mellett szerepet játszott az agrártermékek cserearányromlása az ipari termékekhez képest, illetve a mezőgazdaságra jutó aránytalanul kis juttatások is.

A városi lakosságon belüli jövedelemegyenlőtlenségek a hatvanas évek során szintén nőttek, a hetvenes évek elején visszafordult a folyamat, vagy legalábbis stabilizálódni látszott, 1973-ban pedig ismét növekedés volt érzékelhető. A városokban az egyenlőtlenség magasabb volt, mint falun, ugyanakkor (Teheránt leszámítva) a nagyobb városokban kisebb volt, mint a kisvárosokban.¹³⁸ A jövedelemegyenlőtlenségen belül regionális eltérések is tapasztalhatók voltak, Teheránban, illetve a gazdagabb tartományokban meghaladták a szegényebb részekén mértet.

A növekvő egyenlőtlenségre utaló adatot tár eléünk egy 1974-ben végzett, 2799 feldolgozóipari vállalat 224 ezer dolgozójára kiterjedő felmérés is. E szerint tízből kilenc családban csak egy kereső van. Míg a családok több mint felénél az egy főre eső hetibér 100 riál alatti, addig létezik egy viszonylag jól kereső réteg is, akiknél 500 riál fölötti a hetibér. A felmérés végkövetkeztetése szerint azonban a dolgozók 73%-a a létminimum alatt él.¹³⁹

Az építőipar mindenhol nagyszámú képzetlen segédmunkaerőt alkalmaz, Iránban is ez a szektor foglalkoztatta a vidékről a városba áramló tömegek jelentős részét. Az építőiparban a feldolgozóiparnál is jobban elkülönül egymástól a szakképzett munkaerő és a betanított munkás, 1969-ben a bérük közti különbség csaknem 15-szörös volt.¹⁴⁰

Az 1960 és 1977 közötti időszak gyors gazdasági növekedése az egyenlőtlenség növekedéséhez vezetett. 1976-ban a Gini mutató értéke 0,502 volt, utána azonban a következő években enyhén csökkenni kezdett, ami

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ Katouzian 1981: 24.

¹³⁸ Looney 1982: 248.

¹³⁹ A felmérést az Iráni Tervhivatal végezte, amerikai szakértők közreműködésével. (Halliday 1979: 191.)

¹⁴⁰ Forrás: uo.

a szegények támogatása érdekében megkezdett intézkedések hozadéka lehetett.¹⁴¹ A jövedelemkülönbségnél is jobban táplálták azonban az elégedetlenséget a legfelső elit fényűző, pazarló és a nyugati mintákat átvevő fogyasztási szokásai.¹⁴²

Pénzügyi egyensúlytalanság és társadalmi hatásai

A fogyasztói árindex az 1973 utáni időszakban gyorsan nőtt, a hivatalos adatok szerint az 1972 és 1977 közötti időszakban évi átlag 15% körül. Az infláció hatásának csökkentése érdekében a kormányzat számos alapvető termékre (cukor, hús, tojás, kenyér, illetve cement, műtrágya) ártámogatást vezetett be, ami az 1976-os költségvetésben 1 milliárd dollár pluszkiadást eredményezett.¹⁴³ A támogatás az áremelkedésben is megmutatkozott, az élelmiszereknél az átlagnál alacsonyabb, 13,1% volt. Az 1975-ben bevezetett ingyenes elemi oktatás révén az oktatásban az árak – 0,4%-kal csökkentek is az időszakban.¹⁴⁴ A lakásszektorban ugyanakkor a növekedés az öt év átlagában 25,9%-os volt, 1977-ben pedig 37,8%, míg csak Teheránt vizsgálva, 1974-ben 200%-kal nőtt az átlag lakbér, 1975-ben pedig további 100%-kal. Így nem meglepő, hogy főként az alacsonyabb jövedelműeknél a lakbér vitte el a jövedelmük több mint 60%-át.

A forradalom társadalmi előzményei

Az 1970-es évek második felében a klérus és egyes társadalmi csoportok kapcsolata megerősödött, egyre inkább egységfrontot alkotva a sahi hatalommal szemben.

a/ A bazár

A bazár és a mullahok kapcsolatának története nem volt mentes a fordulatoktól. Bár az egyház bevételeinek tetemes részét a bazárnak köszönhetette¹⁴⁵, politikai nézeteik és céljaik nem mindig egyeztek meg, sokszor szembefordultak egymással. Az egység hiánya mutatkozott meg például a Moszaddek-válság esetében, illetve az 1962/63-as időszakban is, jelentős részben ezért is nem értek el sikereket ekkor. Más válsághelyzetekben azonban, amikor összefogtak, együttes erejük döntő tényezővé tudott válni, mint ahogy az történt a múlt századi koncesszióbojkottok vagy az 1905-ös forradalom estében is.

A bazár, amely az olajjövedelem teremtette fellendülésből is kevésbé részesült, mint a sahot támogató „új elit”, az 1975-ben megindított profitellenes kampányok hatására teljesen elidegenedett a hatalomtól. Ismét feléledhetett tehát a kezdetek óta modernizációellenes *klérus* és a gazdasági ereje és informális hatalma révén továbbra is nagy befolyással bíró *bazár* történelmi szövetsége.¹⁴⁶

¹⁴¹ Farzanegan – Alaedini 2016: 3.

¹⁴² Abrahamian 2008: 142.

¹⁴³ Iran – a country study 1978: 272.

¹⁴⁴ BMI.

¹⁴⁵ Egyes becslések szerint ez akár 80% is lehetett. Ld. Walton 1980: 272.

¹⁴⁶ Míg a sahi a modernizációt a bazár ellenében hajtotta végre, Khomeini, a klérus vezére, szövetséget ajánlott nekik. Paradox módon ugyanakkor a sahi időkben a bazár megőrizte erejét és autonómiáját, addig a forradalmat követően radikálisan átalakult és meggyengült. (Keshavarzian 2007: 1.)

b/ Az elégedetlen tömegek

A gazdasági és társadalmi változásokkal elégedetlen másik csoportja a társadalomnak a nagyvárosokban és különösen Teherán külvárosi nyomornegyedeiben összezsúfolódo tömegekből állt. A vidékről felkerült családok, amelyeknél az egyetlen kereső az alacsony képzettségű, sőt, sokszor semmilyen képzésben sem részesült analfabéta családfő volt, azt érezhették, hogy a modernizációval járó előnyök inkább negatívan érintik őket, mint pozitívan. A munkásrésztvényprogram is, amit a már korábbiakban említett kampány részeként a növekvő egyenlőtlenségek miatti társadalmi elégedetlenség leszerelésére kezdeményeztek, csak az amúgy is jobb helyzetben lévő, szakképzett gyári munkásoknak kedvezett.

Az egyedül önmagukra, illetve családi, rokoni kapcsolataikra számító embereknek a síita egyház által szervezett vallási társaságok jelentették az egyetlen külső támaszt. A sokszor etnikai vagy földrajzi származás alapján létrehozott társaságok célja a vallási élet elmélyítése, ezen belül is a nagy síita vallási ünnepekről való megemlékezés volt. A hetvenes évek közepétől azonban a pénteki összejövetelek és még inkább a nagyobb vallási felvonulások a rendszerellenes agitációk és demonstrációk színtereivé váltak.

1978 szeptemberében az ellenzék, a vallási vezetőkkel az élen, több mint 1 millió embert hívott össze Teheránban közös imára és felvonulásra, és ez jelentette a kezdetét a közel fél évig tartó utcai demonstrációknak és sztrájkoknak, ami 1979 februárjában a sah elmeneküléséhez és a rendszer végleges megbukásához vezetett.

II. RÉSZ

Irán gazdasága az iszlám forradalom után

1. FEJEZET

Az iszlám köztársaság Iránban

A Pahlavi-rendszer és a nyugati típusú modernizációs modell bukása után létrejövő új, iszlám alapokon álló társadalmi, politikai és gazdasági rendszer megörökölte a sahi időszakban létrejött gazdasági struktúrát és társadalmi adottságokat, ugyanakkor alapvető ideológiája éppen az ezeket létrehozó modernizációval szemben fogalmazta meg. A második részben tehát azt tekintjük át, miképpen alakította az új ideológia a létrejött struktúrákat és intézményeket, illetve milyen belső és külső tényezők befolyásolták az elmúlt évtizedekben ezt a folyamatot.

A forradalom győzelme, útkeresés

Az 1978-tól meginduló zavargások és sztrájkok eredményeképpen megbukott a Pahlavi-dinasztia. A győztes ellenzéki erők egységesek voltak abban, hogy mindannyian elutasították a Pahlavi által követett modellt, és ellenérveikben is egyetértettek. A hibás politika eredményeképpen túlságosan nagy volt a függőség a külföldtől, a gazdaság egyértelmű olajfüggősége pedig még ennél is nagyobb veszélyforrást jelentett. A hatalmas méreteket öltő korrupció, a féktelen pazarlás, az egyre szembetűnőbbé váló jövedelemegyenlőtlenségek mind a korábbi rendszer ellen szóltak.

Megosztott volt viszont az ellenzék abban a tekintetben, hogy mit tekintettek a probléma gyökerének és milyen politikai és gazdasági rendszert tartottak a legüdvösebbnek a jövő szempontjából. Három fő irányzatot különböztethetünk meg ezen belül.

a/ A baloldali, marxista orientációjú erők a kapitalizmusban, illetve az amerikai imperializmusban látták a bajok fő okát, így megoldásként is egy szovjet segítséggel végrehajtandó váltást sürgettek volna.

b/ A liberális, polgári elkötelezettségű csoportok, illetve egyének inkább a demokrácia hiányát és az autoriter vezetési módszereket hibáztatták, magát a nyugati, kapitalista fejlődési modellt nem vetették el.

c/ Ezzel szemben a Khomeini nevével fémjelzett iszlám erők magát a modernizációt utasították el, pontosabban a modernizációt mint a nyugati fejlődési minták pusztá lemásolását.

A különböző ellenzéki frakciók közül egyértelműen a karizmatikus vezetővel és széles támogatói bázissal rendelkező iszlám irányzat volt a legerősebb, így hatalomra kerülésük sem volt meglepő.

Az iszlám gazdasági elmélete

Az iszlám gazdasági elméletét nehéz lenne néhány szóban összefoglalni, egyrészt mert meglehetősen szerteágazó képződmény, másrészt pedig mert nem egyértelmű – a teoretikusok sokszor alapvető elvekben sem egyeznek meg. A gyakorlati alkalmazásra is csak néhány kísérlet történt korábban¹⁴⁷, az új iráni vezetés viszont teljesen iszlám alapokra kívánta helyezni a politikai, a gazdaságot és a társadalmi életet.

¹⁴⁷ Pakisztánban kamatmentes bankrendszer, néhány öbölországban hasonló próbálkozások.

Az iszlám a kezdetektől fogva nem pusztán vallásként, hanem teljes társadalmi szervezőelv igényével lép fel, amely így a gazdasági szféra működésének alapelveit is szabályozza. Az iszlám újjászületését és annak eredeti, tiszta állapotának helyreállítását, külső ráakodásoktól való megszabadítását zászlajukra tűző fundamentalista áramlatok a helyes gazdaság elveit is az iszlám elveiből vezetik le. Mivel azonban az ezzel foglalkozó művek főként iszlám jog- és vallástudósoktól erednek – pl. Khomeini, Taleqani –, általában csak a jogi és etikai rendszerre térnek ki, nem képeznek koherens gazdasági modellt.

Maga az iszlám fundamentalizmus az európai (civilizációs) kihívásra adott válaszlehetőség. Az iszlám világban a XIX. században alapvetően két reformirányzat született: az egyik a modernizmus volt, ami a nyugati minták (politikában a demokrácia, a nacionalizmus, a gazdaságban a kapitalizmus vagy a szocializmus) átvételével próbálta a már évszázadok óta „stagnáló” régió újbóli felvirágoztatását elérni.

A másik utat a „tiszta iszlámhoz” való visszatérés jelentette. Az iszlám fundamentalizmus nem konzervatív irányzat abban az értelemben, hogy a társadalmi és gazdasági életben végrehajtandó sürgős változásokat hirdeti. Ugyanakkor kétségtelenül egy tradicionalizáló reformmozgalomról van szó, ami a reformokat az eredeti elvekhez való visszatérés útján látja megvalósíthatónak.

Az iszlám gazdaságelmélet, a kapitalizmus és a marxizmus mellett, harmadikutas megoldásként helyezte el magát. Ahogy muszlim „fundamentalista” szerzők – köztük Khomeini is – általában kifejtik: e két rendszer egyik fő hibája, hogy a háttérbe szorítja az „emberi tényezőt”. A kapitalizmuskritikájukban ugyanakkor sokban átveszik a marxista kapitalizmuskritikát¹⁴⁸: a tulajdonjog korlátolatlan, az egyéni érdek felülkerekedik a közösségi érdeken stb. A marxizmust viszont túlzott materializmusa miatt utasítják el, ami tagadja a szellemi háttérét a dolgoknak. A fő ellenérv azonban az, hogy ezek alkalmazása amúgy sem lenne elképzelhető az iszlám világban, hiszen mindkettő teljesen idegen az iszlám fejlődésétől.

Az iszlám gazdaságelmélet olyan társadalmi és gazdasági elvek összessége, amelyek az igazságos társadalom létrehozásához szükségesek. Sok ezek közül éppen a sahi gazdaságpolitika ellenhatásaként fogalmazódott meg. A teljesség igénye nélkül néhány fontosabb ezek közül:

- Tulajdonjog: elismeri a magántulajdon jogosságát¹⁴⁹, sőt, erősen védi is azt. De a tulajdonjog nem teljes: a tulajdont úgy kell felhasználni, hogy abból ne csak a tulajdonosnak, az egész közösségnek is haszna legyen. Nem lehet elpusztítani vagy visszaélni vele.
- A fogyasztás határozza meg a termelést. A fogyasztásnak három fő kategóriája létezik: alapvető, életkörülményeket javító és luxus. A luxusfogyasztást elítéli: „Allah nem szereti a mértéktelenekeket”.¹⁵⁰
- A társadalmi egyenlőtlenség és igazságosság megteremtésében fontos szerep jut az újraelosztásnak és az államnak.

¹⁴⁸ Rostoványi 1986: 1310.

¹⁴⁹ Kivéve a természeti kincseknél: erdő, folyó, ásványkincs.

¹⁵⁰ Korán 6, 141.

Mint az eddig is látható volt, az elvek sokban hasonlítanak a keynesiánus elképzelésekhez: az államnak aktív szerepe van a gazdaságban, beavatkozhat, sőt, adott esetben be is kell avatkoznia a közjó érdekében. A gazdaságot alapvetően keresletmeghatározottságúnak tekinti, a teljes foglalkoztatottság elérésére törekszik.

Fontos sajátosság ugyanakkor pl. a kamat hiánya. Az iszlám világban több helyen is kísérleteztek ennek megvalósításával, de sehol sem próbálták a teljes bankrendszert átalakítani kamat nélkülivé. Éppen ezért szükségessé vált új, a megszokott monetáris eszközöket nélkülöző gazdaságirányítási módszer kimunkálása, valamint a bankrendszer működési elveinek gyökeres átalakítása.

A forradalom utáni Iránban ezen elvek gyakorlati megvalósításánál azonban óhatatlanul előkerültek az iszlám erőkon belüli ellentétek. Két fő irányzat különült el egymástól:

Az egyik a gazdasági szempontból liberális elveket vallók táborá. Számukra az iszlámhoz hozzátartozik a gazdasági tevékenység szabadságának biztosítása (amíg az látványosan nem sérti a közösség érdekeit), a szabad kereskedelem és a magántulajdon joga. Az állami beavatkozás mértékét is nagyjából a jóléti kapitalizmusok szintjén húzták meg. Ennek az irányvonalnak a támogatói voltak a nyugati egyetemeken végzett közgazdászok és más szakemberek, és ami elsőre talán meglepően hangzik, a konzervatív vallási vezetők is. Kétségkívül igaz ugyanis, hogy bár az iszlám alapvetően a társadalmi igazságosságra teszi a hangsúlyt, gazdasági téren mindig is közelebb állt a laissez-faire-hez, mint egy kommunisztikus állapothoz.

A másik csoport radikálisabb és populisztikusabb elveket vallott. Ők a társadalmi egyenlőségre tették a hangsúlyt, ami bár alapjaiban teljesen eltért a marxizmustól, végeredményében egy kommunizmushoz hasonló állapot megvalósítását jelentette. Az ő megközelítésükben az egyéni jogokat teljes mértékben alá kell rendelni a közösségi érdekeknek, a közösségi tulajdon az elsődleges a gazdaságban, az államnak pedig aktívan be kell avatkoznia a gazdasági életbe.

Jogi és intézményi átalakulás

A forradalom utáni iráni politikai berendezkedés meghatározása és kategorizálása szintén nem egyszerű, de legalábbis messze bonyolultabb annál, semhogy egyszerűen autoriter típusú politikai berendezkedésnek nevezhesük. Az összetett struktúra magában foglal vallási és szekuláris struktúrákat, demokratikus és antidemokratikus elemeket is. A forradalom után, bár teljesen új alapokra helyezték a politikai rendszert, nem szüntettek meg minden korábbi intézményt. Bár új alkotmányt hoztak, magának az alkotmánynak az intézménye, amely a 20. század elejétől létezett Iránban és egyértelműen nyugati mintára született, megmaradt. Szintén megmaradt az általános választójog alapján megválasztott parlament intézménye, a három hatalmi ág szétválasztása, míg a sah pozícióját egy szintén választott elnök vette át, ami e tekintetben a rendszer demokratikusabb voltát eredményezte. Létrehoztak ugyanakkor vallási és forradalmi alapú ellenőrző intézményeket, amelyek az iszlám identitás és a függetlenség biztosítására szolgálnak.

Az iráni politikai rendszer ez alapján egy hibrid rezsím, amelyben demokratikus elemek keverednek autoriter vonásokkal. Ugyanakkor az egyszemélyi uralom még a karizmatikus Khomeini alatt sem valósult meg. Bár rendkívüli tekintélye révén kétségkívül domináns szereppel bírt a politikában, de még ő is a különböző irányzatok közötti lavírozásra kényszerült. Még inkább igaz volt ez az utódjára, Ali Khámeneire.

A parlamenti és elnökválasztás során jelentkező politikai versenyhelyzet megfelelő keretet ad az eltérő megközelítések közötti ellentétek becsatornázására. Ugyanakkor ezen intézmények tényleges hatalmát jelentősen korlátozzák egyéb, nem választott intézmények.

Az új iráni berendezkedés alapkonceptiója a velajat-é fakih, vagyis a vallási tudós által ellenőrzött rendszer. Az alkotmány szerint az isteni kinyilatkoztatásnak alapvető szerepe van a törvények megalkotásában.

A Legfőbb Vezető feladata az általános politikai irányvonal meghatározása, a három hatalmi ág munkájának felügyelete, a köztársasági elnök kinevezése és elmozdítása, illetve ő a fegyveres erők főparancsnoka is. A Legfőbb Vezetőt a Szakértők Gyűlése választja¹⁵¹. A Szakértők Gyűlésének vallástudósok a tagjai, ugyanakkor ez is egy választott intézmény, melynek tagjait nyolc évre választják meg. Feladatuk a Vezető munkájának felügyelete, sőt, akár fel is menthetik őt. A parlament tagjai, valamint a köztársasági elnök közvetlen választás útján nyerik el posztjukat.

A választott pozíciók esetében azonban érvényesül az ideológiai szűrés: az Örök Tanácsa dönti el, hogy a jelentkezők közül ki vehet részt ténylegesen a választásokon. A 12 tagú Örök Tanácsa a legfelsőbb vallási tanács, Khomeini elveinek megfelelően arra hivatott, hogy ellenőrzést gyakoroljon a törvényhozás és a kormány által hozott törvények és rendelkezések fölött, hogy azok megfelelnek-e az iszlám elveinek vagy nem. Szerepe gyakorlatilag az alkotmánybíróságéhoz hasonlítható, igaz annál szélesebb jogkörrel rendelkezik. A Tanács 6 tagját a Legfelső Vezető delegálja, míg 6 másik tagot a Legfelső Bíróság javaslata alapján választ meg a parlament.

A köztársasági elnököt négy évre választják, legfeljebb két egymást követő ciklusra. Ennél a pozíciónál is az Örök Tanácsa dönt a jelölt alkalmasságáról, így csak síita vallású és vallásos meggyőződésű személy kerülhet az elnöki pozícióba. A köztársasági elnök a végrehajtó hatalom feje, ő nevezi ki a minisztereket és egyben elnöklí a Nemzetbiztonsági Tanácsot is.¹⁵²

A gazdasági berendezkedés alapjai

Az iszlám gazdasági modell tehát alapvetően szakítani akart a kapitalista modellben jellemző „fogyasztói társadalom” elképzelésével, elsősorban annak materializmusa, a földi javak „üdvözítő” volta miatt. Az 1979-ben megalkotott új alkotmány gazdasági és pénzügyi kérdésekkel foglalkozó része megfogalmazta az új iráni állam alapvető gazdaságpolitikai megközelítését – igaz, mint látni fogjuk, ez a következő évtizedek során sok vitának és értelmezési lehetőségnek adott teret. A 43. cikkely az alapelveket fogalmazta meg (teljes foglalkoztatottságra, gazdasági önellátásra törekvés), a 44. cikkely az állami, szövetkezeti és magántulajdon szerepét a gazdaságban, míg az 45-ödiktől az 55. cikkelyig egyéb, az államosítással, adózással kapcsolatos elveket, illetve a költségvetést érintő általános rendelkezésekkel foglalkozik.

Az alkotmányban érezhető volt egyfajta „nyugati értelemben vett” baloldaliság, ami a forradalomban részt vevő baloldali erők befolyásának volt köszönhető, de az iszlamizmus számos képviselőjétől sem volt idegen. Ez alapján egyértelműen a közösségi tulajdon dominanciájára építették az új rendszert, a magántulajdon inkább csak megtűrt kategória volt, főképpen a gazdaságban. A kilencvenes évektől azonban fokozatosan „rehabilitálták” a magántulajdont, amit a gazdaság hatékony működésének megteremtése is motivált, de a kereskedő elit (a bazár) és a konzervatív ulamák is támogattak. Bár Iránban az alkotmányos rendelkezések rugalmasak és sokféle interp-

¹⁵¹ Az első, 70 fős Szakértők Gyűlést a forradalom után abból a célból hozták létre, hogy kidolgozza az iszlám köztársaság alkotmányát. Ezután ez a Szakértők Gyűlése feloszlott. A második Szakértők Gyűlést 1982 decemberében választották meg. (N. Rózsa 2010: 261.)

¹⁵² Korábban létezett a miniszterelnöki pozíció is, de ezt megszüntették, funkciói átkerültek a köztársasági elnökhöz, míg a köztársasági elnök egyes funkciói a Legfőbb Vezetőhöz kerültek. (N. Rózsa 2010: 262.)

retációra adnak lehetőséget¹⁵³ – mint arra a későbbiekben számos példát láthatunk, a magántulajdon gazdasági szerepének átértékelése miatt 2004-ben az alkotmányt is módosították.

Egy másik fontos kérdés, hogy vajon Irán természeti kincsei (elsősorban az olaj) hogyan hatott az új állam gazdasági és politikai berendezkedésére. A Közel-Kelet olajexportáló országainak többségére érvényes az ún. járadékos állam megnevezés. A járadékos állam elmélete szerint ezen államoknak olyan tényezőtől (általában természeti erőforrásból) származik bevétele, ahol a tényezőtől származó jövedelem nem, vagy alig, függ a termelékenységtől vagy új befektetésektől. Emiatt ezen államok nem kényszerülnek társadalmi elvonásra (magas adókra), vagyis nem függenek a lakosságtól, viszont a jövedelem folytán az állam biztosít munkahelyet, szolgáltatásokat és egyéb juttatásokat a lakosoknak, így a fordított függőség fennáll.¹⁵⁴ Ráadásul, minthogy a jövedelmet a nemzetközi olajpiacok határozzák meg, így függőségi viszonyban vannak a fő piacoktól (még ha részben kölcsönös is ez a függőség).

Irán esetében azt mondhatjuk, hogy míg a forradalom előtti időszakra jellemzőbb volt ez a felállás, a forradalmat követően korántsem érvényesült ez olyan mértékben, mégpedig több tényező miatt. Részben, mivel a forradalom alapvető célja a korábban erős külső függőség csökkentése volt. Ez ugyan csak részben valósult meg, hiszen Irán bevételeiben továbbra is jelentős volt a kőolaj szerepe, de az ideológiai háttér mellett a különböző gazdasági szankciók is a függőségek csökkentésére ösztönözték az országot. További sajátossága Iránnak, hogy a forradalom után hatalomra kerülő elit különböző hátterű beágyazottsága miatt nem tudott, és nem is akart, függetlenedni a társadalomtól, így a kölcsönös egymásra hatás erős maradt, a kormányzat autonómiája korlátozott volt.¹⁵⁵ Az egyes társadalmi csoportok (frakciók) változó hatását a politikában az elmúlt évtizedek politikai hullámszámai is jól mutatják: hol baloldali, forradalmi erők, hol piacbarát, konzervatív erők kerültek hatalomra, de a rendszeren belül mindig erős ellensúlyt képezett a másik oldal. A széttagoltság nem feltétlenül gyengítette az iráni rezsimeket, sokszor inkább erősítette azt, hiszen széles társadalmi támogatottságot biztosított számára.

A járadékos államokra jellemző patronázs, egyes csoportok kiemelt támogatása ugyanakkor Iránban is jellemző volt.¹⁵⁶ Ez részben negatív folyamat, hiszen nem feltétlenül a tényleges teljesítményhez köt jövedelmeket, de a növekvő jövedelmek a középosztály erősödéséhez vezetnek (akár patronázs, akár más módon), amely viszont hosszabb távon már erősebb kontrollt támaszthat a politikai vezetés számára.¹⁵⁷

A növekvő járadékok egy további negatív hozadéka lehet, hogy lehetővé teszi a társadalom és a gazdaság számára alapvető problémák megoldásának elodázását. Ez Irán esetében is jellemző volt, igaz, az olaj árának esése mellett a nemzetközi szankciók hatása is sokszor kikényszerített reformokat. A következő részben az tekintjük át, hogy az egyes időszakokban milyen belső és külső tényezők hatottak a gazdaságirányításra és mindez hogyan befolyásolta az iráni gazdaság teljesítményét.

¹⁵³ Pesaran 2011: 16.

¹⁵⁴ Richard – Waterbury 2008: 16.

¹⁵⁵ Pesaran 2011: 12.

¹⁵⁶ Pesaran 2011: 14.

¹⁵⁷ Farzanegan et al. 2017: 31.

2. FEJEZET

Az iszlám gazdasági irányítás gyakorlata és makrogazdasági eredményei

A fejezetben igyekszünk áttekinteni azokat a fontosabb gazdaságpolitikai megfontolásokat és hatásait, valamint a fontosabb külső tényezőket, amelyek az elmúlt négy évtizedben meghatározták az iráni gazdaság teljesítményét. Valójában rendkívül nehéz objektíven értékelni az Iszlám Köztársaság teljesítményét, hiszen a kőolaj világpiaci ára vagy a nemzetköz szankciók hatása is nagyban befolyásolták ezt, míg a gazdaságirányítás mikéntjében is nagy különbség volt a konzervatív és a reformista irányzatok között. Ha az eddigi négy évtized történetének korszakait keressük, akkor leginkább az elnöki ciklusok alapján bonthatjuk fel időszakokra.

2.1. ANARCHIÁTÓL A TEOKRÁCIÁIG (1979–1989)

A forradalom győzelme utáni első időszak két szakaszra bontható: az 1979 és 1981 között kevésbé önálló korszak, inkább átmeneti időszak, amit törvényesített anarchiaként jellemezhetünk, majd 1982 után Khomeini vezetése alatt megszilárdult a monolitikus teokrácia.¹⁵⁸

Már 1978 elejétől sztrájkok bénították meg az ország gazdaságát, amit a 1979. februári forradalom után további, még nagyobb felfordulás követett: a külföldi szakértők elhagyták az országot, velük együtt a régi szakértői gárda és a gazdasági elit jelentős része is emigrált, illetve kiáramlott jó néhány milliárd dollár is. A gazdasági élet lebénulását a politikai bizonytalanság is fokozta: kié vajon a hatalom? Heves belső csatározások folytak a különböző hatalmi csoportosulások között, több döntéshozói központ is létezett párhuzamosan.

Az Iszlám Köztársaság első elnökévé megválasztott Abulhasszán Bani-Szadr a kommunisztikus elvek híve volt, ami elsősorban a magántulajdon-ellenességben, a vagyon és a jövedelmek nagymértékű újraelosztásában testesült meg. A főként radikálisok által uralt parlament által hozott törvényeket a konzervatív vallási vezetők sokszor elutasították, ennek intézményi formája azonban fokozatosan alakult ki. A két tábor közötti ellentét, különösen a forradalom utáni első időszakban, alapvetően befolyásolta a gazdaságpolitikai alapok kialakulását

A forradalom utáni tisztogatások és az új intézményrendszer kiépítése volt az elsődleges szempont, a gyakorlati gazdaságirányítás a háttérbe szorult. A radikális változások keretében a korábbi, ha tökéletlenül is, de alapvetően a nyugati piacgazdaságot mintául vevő gazdasági berendezkedés helyett az állam tulajdoni és irányítási szerepét előtérbe helyező rendszert alakítottak ki. A sah híveiként számontartott személyek tulajdonait (vállalatok, földek) kártérítés nélkül államosították, a magántulajdonban lévő vállalatok jelentős része is átkerült az ún. *bonyadok* (jó-

¹⁵⁸ Az elnevezések alapvetően Amuzegar (2014: 5–15.) alapján.

tékonyági alapok) tulajdonába¹⁵⁹. A korábban magánkézben lévő bankok, biztosítók, nagyobb vállalatok szintén állami kézbe kerültek, a korábbi menedzsmentet általában az új rezsim (gyakran vezetési tapasztalatokat nélkülöző) pártfogoltjai váltották le. Sok új szervezet egyértelmű csataterévé vált a klerikális és a baloldali megközelítésű csoportok küzdelmeinek. A forradalom idején létrejött munkástanácsok (sura) segítették a vállalatok közösségi tulajdonba vételét. Mivel a munkástanácsok a szekuláris baloldallal szimpatizáltak, az Iszlám Forradalmi Párt ellenfeleinek tekintette őket, és ez is hozzájárult, hogy mielőbb közvetlen kormányzati ellenőrzés alá igyekeztek vonni a vállalatokat.¹⁶⁰

Az első évek folyamataira több külső esemény is alapvető befolyással bírt. Az 1979 novemberében kezdődő túszerdrama kezdetben egy fiatalokból álló csoport spontán akciójaként indult, Khomeini azonban a tettnek az iráni tömegek körében élvezett támogatottságára hivatkozva beállt mögé és ő is támogatásáról biztosította. A 444 napos túszerdrama hatással volt a forradalom menetére: a mérsékelt erők meggyengültek és teret vesztek, a radikális forradalmi mozgalmak viszont megerősödtek. Az események ugyanakkor felerősítették Irán nemzetközi elszigetelődését is. Az amerikai szankciók megtiltották az iráni olaj exportját és befagyasztották az amerikai bankokban lévő iráni eszközöket, az ENSZ-határozatok visszautasítását követően pedig további szankciókat is bevezettek Iránnal szemben.¹⁶¹

A forradalomhoz kapcsolódott az 1980 augusztusában az iraki provokációra kitört, az USA által is támogatott irak–iráni háború. Az iraki támadás szintén alapvető hatással volt az iráni politikára és gazdaságra, iráni részről a forradalom elleni nemzetközi összeesküvés részének tűnt, ami tovább fokozta az elszántságot a védekezés kapcsán. A háború ugyanakkor komoly hatással volt az olajtermelésre, a feldolgozó kapacitásra, az exportra, illetve több millióan voltak kénytelenek elmenekülni (a síiták Irakból, illetve a háború sújtotta iráni területekről is).¹⁶²

Menekültek nemcsak Irakból, de Afganisztánból is nagy számban érkeztek. A szovjet inváziót követően Afganisztánból százezreivel érkező menekültek áradata, illetve a menekültek ellátása komoly járulékos nehézséget jelentett az amúgy is politikai és gazdasági élet-halál harcot vívó Iránnak.¹⁶³

Ha a makrogazdasági folyamatokat tekintjük, az átmenettel, a szankciókkal és a háborúval járó bizonytalan helyzet itt is jól nyomon követhető volt. Az olajbevételek már 1978-ban 28,7%-kal estek vissza, ami elsősorban az olajipari sztrájkok miatt következett be, majd 1979-ben további 19,4%-kal csökkentek. És mindez emelkedő világpiaci árak mellett, ami jól mutatja, hogy a sztrájkok mellett ebben már az átmenet időszakának felfordulása, a csökkenő olajtermelés és -export is közrejátszott. Az ipari termelés 1979-ben 15,7%-kal csökkent: itt is a forradalom bizonytalanságai hatottak leginkább a termelésre. A szakértőket és vezetőket pótló új káderek tapasztalatlansága komolyan érintette mind az olajszektor, mind más gazdasági ágazatokat, de a gazdaságirányítást is, hiszen a vezetők közül sokat az új rendszerhez való lojalitásuk vagy vallási meggyőződésük erőssége alapján választottak ki.

¹⁵⁹ Ezen jótékonyági alapítványok egy része később betagozódott egyes minisztériumok alá. (Maloney 2015: 128.)

¹⁶⁰ Maloney 2015: 129.

¹⁶¹ Első lépésben, 1979 novemberében befagyasztották 10 milliárd dollárnyi, az USA-ban lévő iráni eszközt, majd 1980 áprilisában kereskedelmi embargót vezettek be (az élelmiszer és a gyógyszerek kivételével) a teljes áruforgalomra.

¹⁶² Maloney 2015: 162.

¹⁶³ Irakból és Afganisztánból együtt mintegy 3 millió ember menekült Iránba.

Ebben az időszakban is 6%-os növekedést ért viszont el a mezőgazdaság, illetve kisebb mértékben a szolgáltató szektor is növekedett. Összességében azonban a GDP 1978-ban 10,9%-kal, 1979-ben pedig 5,2% esett vissza.

Az 1980-ban az iráni gazdaság kibocsátása még drasztikusabban visszaesett: a GDP 14,9%-os csökkenése mögött elsősorban az olajexport visszaesése állt (65,8%-kal csökkent), amit az ipari kibocsátás 5,6%-os növekedése sem tudott ellensúlyozni. Az olajexport zuhanását a háború kitörése okozta: Horramsahr, a legnagyobb iráni kikötő szinte teljesen elpusztult az iraki támadások következtében, Abadan, a legnagyobb olajfinomító szintén komoly károkat szenvedett, ami oda vezetett, hogy Irán importálni kényszerült a finomított kőolajat. A jövedelmek visszaestek, a háború miatt viszont jelentősen megnöttek a kiadások, így a költségvetési deficit 1980-ban meghaladta a GDP 14%-át. Az 1978 és 1981 közötti időszakban a gazdaság kibocsátása összességében 33%-kal esett vissza.

7. táblázat

A gazdasági növekedés szektoronként (1977–1982)

	1977	1978	1979	1980	1981	1982
Mezőgazdaság	0,3	6,5	5,9	3,4	1,9	7,1
Olajipar	- 1,6	- 28,7	- 19,4	- 65,8	1,9	120,7
Ipar	- 1,8	- 9,7	- 15,7	5,6	0,0	0,5
Szolgáltatás	8,2	0,4	2,5	- 2,2	- 7,2	0,8
GDP	1,3	- 10,9	- 5,2	- 14,9	- 2,1	14,4

Forrás: CBIRI.

Az 1982 utáni időszakot a belpolitikában Khomeini hatalmának és befolyásának megerősödése jellemezte. A korábban az államosítás és a nyugati befolyás csökkentése mellett kardoskodó Bani-Szadr elnökként egyre „mérsékeltebb” lett, a korábbi intézmények fenntartása, az állami szerepvállalás korlátozása vagy a Nyugattal való viszony javítása miatt egyre inkább szembekerült a forradalom radikálisabb képviselőivel.¹⁶⁴ Ezért 1981 végén leváltották, az elnöki posztot Ali Hámanej¹⁶⁵, a miniszterelnököt Mir-Hosszajn Múszávi¹⁶⁶ kapta. Leszámoltak a korábbi szövetséges kommunista Tudeh Párttal: az indok a szovjetekkel való összjátás volt.¹⁶⁷ Azonban a megközelítésbeli

¹⁶⁴ Pesaran 2011: 54.

¹⁶⁵ Ali Hoszajni Khámenei (1939–). A sahi időszakban többször letartóztatták, három évig külföldi száműzetésben is volt. 1981 és 1989 között Irán elnöke. 1989-ben választották Legfőbb Vezetővé, vagyis immár négy évtizede tölti be ezt a posztot.

¹⁶⁶ Mir-Hosszajn Múszávi (1942–). Azeri származású, építészként végzett. 1979 után az Iszlám Köztársasági Párt egyik alapítója, a párt lapjának főszerkesztője. 1981-ben előbb külügyminiszter, majd 1981 és 1989 között miniszterelnök. Khomeini halála után kikerül a közvetlen hatalomból, az Iráni Művészeti Akadémia elnöke. A 2009-es választásokon indul, Khátami korábbi elnök is visszalép a javára, de nem nyer. 2011 után házi őrizetbe került.

¹⁶⁷ Az együttműködésről a britek tájékoztatták az irániakat, Irán 18 szovjet diplomatát ki is utasított az eset kapcsán. (Axworthy 2013: 235.)

különbségek az iszlamista párton, az IRP-n belül is megmaradtak, sőt, a konzervatív Khámenei elnök és a radikális baloldali nézeteket valló Múszávi miniszterelnök között is rendszeres konfliktus volt. Khomeini a belső küzdelmekben közvetítőként és békítőként lépett fel, igyekezett fenntartani az egyensúlyt a két fél között. Hatalmas tekintélyével és ügyes politikájával tulajdonképpen az ő személyének volt köszönhető az, hogy a forradalom utáni Iránt nem forgácsolták szét a belső ellentétek. 1987-ben, amikor az ellentétek már a törvénykezés teljes megbénulásával fenyegettek, Khomeini létrehozott egy 13 tagú rendkívüli tanácsot, amelynek feladata a vitás kérdések rendezése volt, továbbá felhatalmazást kapott 3 évig hatályos ideiglenes törvények alkotására, amíg a megállapodás nem születik a felek közt. Bár a radikálisok ellenezték az ötletet, az végül bekerült az Alkotmányba.

A gazdaságirányítást a sahi rendszer hibái és túlkapasai, a vallási elvek érvényesítése és az első évtized háborús erőfeszítései és élet-halál harca is jelentős részben alakították. Az ideológia az aszketikus, egyenlőségpárti, önmagára támaszkodó értékek mentén sorakozott fel, de a háború a nemzeti öntudatot is erősítette. A gazdaságirányítást a szovjet és részben indiai minta átvétele jellemezte, az erőteljes állami beavatkozást ugyanakkor a háború miatti megszorítások is indokolták.

1983-ban indult újra a gazdasági tervezés. Az 1983-tól 1987-ig tartó első ötéves tervet a szintén elkészített húszéves terv első részeként kezelték. A húszéves terv célkitűzései igen ambiciózusak voltak: a tervidőszak végére a GDP-t négyszeresére, az egy főre jutó GDP-t pedig a duplájára kellett volna növelni. Az ötéves terv ennek megfelelően évi 9%-os növekedést irányzott elő. (mezőgazdaság 7%, ipar 14%, építőipar 10%) Magát a tervet a „megváltozott prioritások” jelszavával hirdették meg. A terv által kitűzött célok és kvalitatív kívánalmak¹⁶⁸ is ezt hangsúlyozták ki:

- a korábban csődöt mondott gazdasági rendszert egy új, egészséges váltja fel;
- ehhez 10 éven belül önellátóvá kell tenni a mezőgazdaságot;
- az ipari önellátás megteremtéséhez a termelőeszközök gyártását kell fokozni;
- csökkenteni kell a társadalmi egyenlőtlenséget, a falu és a város közti jövedelemkülönbségeket.

A fő beruházási kiadások a mezőgazdaságba, az oktatásba, az egészségügybe és a bányászatba irányultak. A terv, bár hosszú távon az olaj részesedésének csökkenését tűzte ki (20%-ról 10%-ra a húszéves tervben), alapvetően mégis az olajbevételekre épült: 2,2 millió hordó/nap termeléssel számoltak, 29 dolláros hordónkénti áron.

¹⁶⁸ A terv, a korábbiakhoz hasonlóan, nem szovjet típusú tervgazdaságot feltételezett, inkább csak fejlesztési terv volt, ami egyrészt a beruházásokat írta elő, másrészt a magánszektornak szolgált iránymutatóként.

8. táblázat

A gazdasági növekedés szektoronként (1983–1988)

	1983	1984	1985	1986	1987	1988
Mezőgazdaság	4,8	7,3	7,8	4,4	2,4	- 2,5
Olajipar	3,0	- 18,9	1,1	-14,7	13,9	9,7
Ipar	19,6	4,8	- 5,5	- 8,9	2,5	- 5,0
Szolgáltatás	13,0	2,4	2,1	- 13,3	- 6,7	- 7,1
GDP	11,4	0,0	1,7	- 8,8	0,4	- 3,6

Forrás: CBIRI.

1982-től a politikai stabilitás megteremtése, valamint a háborús cselekmények mérséklődése hatására újra bizonyos fejlődés indult meg a gazdaságban. A következő négy évben az átlagos évi növekedés 6,9% volt, igaz, az 1985/86-os GDP még mindig messze az 1977/78-as szint alatt volt. A háború negatív gazdasági hatásai ugyanakkor ebben az időszakban is érezhetőek voltak, mind az embervesztés, mind az infrastruktúra elpusztítása miatt. Ezzel párhuzamosan megnöttek az ország katonai kiadásai, amit a csökkenő olajbevételek és az amerikai szankciók mellett kellett finanszírozni. 1986-ban az olaj világpiaci árának drasztikus zuhanása, illetve az irakiak erősödő haditevékenysége, amit az olajtankerek és más olajipari létesítmények elleni támadások jellemeztek, komoly nehézségeket okozott. A GDP 1986-ban 8,8%-kal esett vissza, az ipari tevékenység egyes ágazatokban a kapacitása 30%-ára csökkent. A helyzet a következő években sem sokat javult, a GDP még 1988-ban is visszaesett, vagyis az 1988-ban a GDP gyakorlatilag az 1983-as szinttel megegyező volt. Ebből is következően az első ötéves tervben megfogalmazott kvantitatív célokat meg sem tudták közelíteni.

Az Egyesült Államok továbbfolytatta szankciós politikáját Irán ellen. 1984-ben az irak-iráni háború idején a kettős feltartóztatás (dual containment) politikája keretében elsősorban a fegyverkereskedelem vonatkozásában, majd 1987 után a forradalom exportja, a Hezbollah támogatása, illetve a Perzsa-öbölben hajók ellen végrehajtott támadások miatt az USA a teljes kereskedelemre vonatkozó embargót vezetett be.

2.2. KLERIKÁLIS OLIGARCHIA (1989–1997)

Az 1989 és 1997 közötti időszakot a klerikális oligarchia megerősödése fémjelezte. Véget ért az Irakkal vívott háború, megindulhatott az újjáépítés időszaka. 1989 júniusában meghalt az új rendszer kialakításában központi szerepet játszó Khomeini ajatollah. Utódául Ali Khámeneit választották.

A korábban leginkább egy kézben, a mindenki által elismert Khomeini kezében összpontosuló vezetés helyett egyre inkább oligarchikus berendezkedés alakult ki, ahol a legfőbb vallási vezető, a köztársasági elnök, az Őrök Tanácsa és a Nemzetgyűlés is fontos szerepet játszott a politikai döntéshozatalban. Maga az a tény, hogy az ország Khomeini halála után is működőképes tudott maradni, megnövelte az új vezetésbe vetett bizalmat.

Az ideológiai viták háttérbe szorításával együtt jelent meg az iráni politikai életben a Rafszandzsáni¹⁶⁹ nevével fémjelzett pragmatikus irányzat, ami a politika mellett a gazdaságban is radikális fordulatot hozott magával. Rafszandzsáni nemcsak a vallási vezetés tagja volt, de üzletember is egyben, ami nemcsak kapcsolatrendszerét, de gondolkodásmódját és érdekeit is meghatározta. Bár az ideológiai ellentétek továbbra is megmaradtak, a gyakorlatiasabb új vezetés kimozdította Iránt a parttalan viták ördögi köréből és megindulhatott, ha szerény mértékben is, a gazdasági növekedés. Mivel az Irakkal vívott véres háború véget ért, felszabadultak az addig a háborúra lekötött források és az olajipar termelése és exportja is megnövekedett¹⁷⁰. Az újjáépítés mellett a magas olajáraknak volt leginkább köszönhető az 1990-ben elért 11,5%-os és az 1991-es 8,6%-os növekedés.

Az új ötéves terv (1989–1993) a háború utáni újjáépítést tűzte ki célul, valamint az alapvető infrastruktúra fejlesztését, illetve módosítva a korábbi prioritásokat, nagyobb hangsúlyt helyezett az addig háttérbe szorított iparfejlesztésre. A Rafszandzsáni-féle gazdaságpolitika (ta'dil ektesadi) liberalizációs intézkedései kedvezőbb feltételeket biztosítottak a magánberuházásoknak és a külfölddel való nyitottabb kapcsolatokról sem zárkóztak el. Az importkorlátozások enyhítése az iparra is üdítően hatott, ennek volt köszönhető a két egymást követő évben elért kétszámjegyű növekedés.

9.táblázat

A gazdasági növekedés szektoronként (1989–1993)

	1989	1990	1991	1992	1993
Mezőgazdaság	3,7	8,0	5,1	7,4	5,5
Olajipar	7,7	19,8	9,9	1,5	3,6
Ipar	6,6	13,4	18,5	4,6	2,3
Szolgáltatás	1,7	9,7	5,3	8,0	7,5
GDP	4,2	11,5	8,6	5,5	5,0

Forrás: CBIRI.

Az újjáépítésnek komoly tőkeigénye volt, amit Irán saját forrásból csak fokozatosan tudott volna előteremteni. Bár sokan úgy vélték, a külföldi hitelek felvétele ellenkezik az iráni alkotmánnyal, és Khomeini idején szóba se jöhetett, Rafszandzsáni 1990-ben fogadta az IMF és a Világbank delegációját, és 1991-ben felvették az első 250 millió dollár-

¹⁶⁹ Akbar Hássemi Rafszandzsáni (1934–2017). 1980 és 1989 között az iráni parlament elnöke, 1989 és 1997 között köztársasági elnök. A 2005-ös választáson, bár az első körben vezetett, végül alulmaradt. A 2013-as választáson az Örök Tanácsa megvétózta az indulását, az általa is támogatott Rúhání azonban győzedelmeskedett.

¹⁷⁰ Igaz, a kőolaj ára 1986 után jelentősen visszaesett, és az 1990–1991-es kuvaiti konfliktus időszakát leszámítva alacsony is maradt, egészen az ezredfordulóig.

ros hitelt, amit 1995-ig további 600 millió dollár hitelfelvétel követett.¹⁷¹ Irán egyúttal elfogadta a nemzetközi pénzügyi intézmények által szorgalmazott szerkezetátalakítási követelményeket, ami a szubvenciók rendszer átalakítását és a privatizációt is magába foglalta. A privatizáció keretében mintegy 200 vállalat került ismét magánkézbe, bár a program nem volt visszasságoktól mentes.¹⁷² Elkezdődött a deregularizáció, a támogatásokat visszafogták.

Új elemként megjelent a külföldi beruházások óvatos ösztönzése is. Ez utóbbi rendkívül érzékeny terület, hiszen Iránban a Nyugat-ellenes érzések, különösen a vallási és a politikai elit egy részében, továbbra is rendkívül erősek. Őket támogatja az is, hogy a háború utáni helyreállítás felgyorsításához felvett hitelek – amelyek szinte kizárólag rövid távúak voltak – gyors eladósodáshoz vezettek. Bár az adósságot végül átütemezték, a radikálisok számára az egész eset a külföldi befolyás feléledésének veszélyét lebbentette fel.

A reformok részben sikeresek voltak, bár a növekedés 1991 után elmaradt a tervezettől. A belső fogyasztás megnőtt (csak 1990-ben 19,5%-kal), ez azonban az import megugrását is magával hozta. Az import az 1988-os 10 milliárd dollárról 1992-ben 25 milliárd dollárra nőtt, és ezt jórészt rövid távú hitelekből finanszírozták.¹⁷³ Jóllehet, a külső adósság csak 11,5%-os volt GDP-arányosan, ami nem jelentős, a folyó fizetési mérleg hiánya megugrott és ennek finanszírozása egyre inkább nehézségekbe ütközött. 1993 után újra importkorlátozásokat kellett bevezetni, illetve a devizagazdálkodást is megszigorították. Az emelkedő infláció miatt ismét árkorlátozásokat vezettek be számos termékre. A valutaárfolyam rendezése¹⁷⁴ komoly pénzügyi és gazdasági problémákat generált, az infláció az elnöki periódus végére megközelítette az 50%-os szintet.

A belső egyensúlytalanság növekedése mellett a külső feltételek is romlottak. Az amerikai politika továbbra is ellenséggként kezelte Iránt, és a kilencvenes években a terrorizmus támogatása mellé új érv került a szankciók fenntartásának indoklásába: az iráni nukleáris program. Az 1992-ben bevezetett szankció a fegyverexport mellett feljogosította az Egyesült Államok elnökét, hogy azon országokat is szankcionálja, amelyek a nukleáris programhoz szükséges anyagokat adnak el Iránnak. A szankciót 1995-ben kiterjesztették az iráni olajszektorra, illetve az amerikai termékek iráni reexportjára is.¹⁷⁵ Újabb szintet lépett a szankciós politika 1996-ban az Irán–Líbia Szankciós Törvény (ILSA) elfogadásával, amely feljogosította az amerikai elnököt, hogy az iráni energiaszektorba befektető cégeket is szankcionálja.

¹⁷¹ Behdad 1996: 116.

¹⁷² Amuzegar 2014: 8.

¹⁷³ Amuzegar 2014: 8.

¹⁷⁴ A tényleges árfolyam jelentősen eltért a hivatalostól, amit a riál jelentős leértékelésével lehetett korigálni.

¹⁷⁵ Habibi 2014: 175.

2.3. MUSZLIM DEMOKRÁCIA (1997–2004)

Rafszandzsánit követően egy újabb reformpárti politikus, Mohamed Khátami¹⁷⁶ került hatalomra. Elnöki kampányában a jogállamiság, a demokratikusabb és toleránsabb politika és a nagyobb társadalmi igazságosság ígéretével kampányolt, míg a gazdaságban további reformokat és liberalizációt kívánt megvalósítani. Bár elnöksége első éveiben jelentős reformok kezdődtek az iráni rendszer „modernizációja” érdekében, összességében az ígéretek azonban elég korlátozottan valósultak meg, amiben jelentős szerepe volt a konzervatív erők ellenállásának is.¹⁷⁷

A gazdasági berendezkedés reformjában esetében jelentősnek mondható az Alkotmány 44. cikkelyének módosítása, amely az állami/közösségi tulajdon elsődlegességét hangsúlyozta a magántulajdonnal szemben. A 2004-es módosítás egyenrangúnak ismerte el a magántulajdont, ami lehetővé tette, hogy jelentősebb privatizáció kezdődhessen. Ez azonban csak a következő időszakban következett be és ténylegesen kicsit eltérő hangsúlyokkal történt meg.

A 2000-től kezdődő új ötéves terv realiztikusabb célokat fogalmazott meg, mint az előző két ötéves terv. Az ezredfordulóval ismét emelkedni kezdett a kőolaj ára, ami erős finansziális támogatást nyújtott, de az új tervben is számos populisztikus elem jelent meg. Khámenei a „szegénység, diszkrimináció és korrupció” elleni küzdelmet kérte a kormánytól, ennek megfelelően a haladás és társadalmi igazságosság jegyében fogalmazták meg a célokat.¹⁷⁸ Továbbra is cél maradt a bürokrácia csökkentése, a privatizáció folytatása, az állami vállalatok vezetésének javítása, hogy a vallási elkötelezettség helyett a szakmai tudást preferálják, az árszubszvenciók helyett szélesebb szociális háló létrehozása. Fokozódó szerepet szántak a külföldi tőkének a beruházásokban és a technológiaimportban, a forgalmi adó bevezetését tervezték, kidolgozták a pénzügyi és bankrendszer reformját és tervbe vették a riál konvertibilissé tételét.

Létrehozták az Olajstabilizációs Alapot, amelynek célja az volt, hogy a kőolaj árának jövőbeli ingadozásából fakadó negatív költségvetési hatásokat enyhítse. A terv szerint amennyiben az olajból származó bevételek meghaladják a költségvetési tervezetben szereplő összeget, az többlet az Alapba kerül, amely azután alacsonyabb olajár esetén képes a költségvetés számára hiányzó különbözet pótlására. A felhalmozott eszköz egy meghatározott része a hazai magánszektor hiteligényeinek kielégítésére is szolgálhat. Az olajárak szerencsés alakulása az ezredforduló után lehetővé tette az Alap feltöltését.

Az iráni GDP évi átlag 5,4%-kal növekedett ebben az időszakban. A kedvező körülményeknek köszönhetően a magánberuházások is meghaladták a tervekben prognosztizáltat. A folyó fizetési mérleg pozitív egyenleget mutatott, így lehetőség volt arra, hogy az importliberalizáció keretében a legtöbb külkereskedelmi korlátozást enyhítsék. A riál árfolyamát egységesítették és a valutát konvertibilissé tették.

¹⁷⁶ Mohamed Khátami (1943–) vallási tanulmányokat követően 1978 és 1980 között a hamburgi Iszlám Központ vezetője, 1980 és 1982 között parlamenti képviselő, 1982 és 1986 és 1989 és 1992 között Kulturális Miniszter, 1992-től 1997-ig az Iráni Nemzeti Könyvtár vezetője. 1997-től 2005-ig Irán elnöke. Később is a reformista erők támogatója, de 2009-ben visszalép Mir-Hosszein Múszávi javára, 2013-ban pedig a később győztes Rúhání javára.

¹⁷⁷ Amuzegar 2014: 114.

¹⁷⁸ Amuzegar 2014: 9.

Ugyanakkor a költségvetés hiánya meghaladta a 3%-ot, sőt, az olajbevételek nélkül a korábbi 13,5%-ról 18%-ra nőtt.¹⁷⁹ Ez az jelentette, hogy a költségvetés gyakorlatilag a növekvő olajbevételekből finanszírozta magát és egyre kevesebbet hagyott az Olajalapban. A költségvetést leginkább megterhelő, rendkívül költséges szubvenciók rendszerét gyakorlatilag érintetlenül hagyták, a kevésbé hatékony adórendszer reformja és a tervezett forgalmi adó bevezetése késlekedett, a privatizáció is rendkívül korlátozottan ment végbe. Valójában a központi tervezés és a tényleges gazdasági folyamatok sokszor nem álltak szoros kapcsolatban.¹⁸⁰

Irán külső kapcsolatrendszerében is pozitív változások zajlottak ebben az időszakban. Khátami egyik elsődleges célja volt a kapcsolat rendezése a Nyugattal. Bár Európában lelkesen fogadták 1998-es látogatása során, de gyakorlati eredményeket (átfogó kereskedelmi megállapodás) alig ért el. A *Civilizációk dialógusa* kezdeményezése se váltott ki nagy hatást a nyugati hatalmak között.¹⁸¹ Bár Khátami reformja kapcsán 1999-ben és 2000-ben részlegesen enyhítette az USA a szankciókat, a Clinton-kormányzat sem sokat tett a kapcsolatok javítása érdekében, míg a Bush-adminisztráció 2001-ben Irakkal és Észak-Koreával egyetemben a „Gonosz tengelyének” deklarálta Iránt és újabb öt évre meghosszabbította a korábban már említett ILSA-szankciót.

A Khátami elnökség utolsó évében, 2005 márciusában, a következő öt éves terv mellett egy jóval ambiciózusabb húszéves gazdasági tervet is elfogadtak.¹⁸² A *Vízió 2025* (vagy eredetiben *Vízió 1404*) a következő két évtized fő gazdasági, társadalmi céljait és az ehhez szükséges teendőket igyekezett felvázolni. A dokumentum fő hangsúlyai a (1) gyors és fenntartható gazdasági növekedés, (2) tartós foglalkoztatási lehetőségek, (3) tényezőtermelékenység javítása, (4) aktív jelenlét a regionális és világpiacokon, (5) diverzifikált, tudásalapú, inflációmentes és élelmiszerbiztos fejlődés és (6) hazai és nemzetközi üzlet számára is vonzó piaci környezet kialakítása volt.¹⁸³ Mindez 3700 milliárd dollárnyi beruházást igényel, aminek az egy harmadát (1300 milliárd) külföldi forrásokból tervezték finanszírozni.¹⁸⁴ A hosszú távú terv a kutatás-fejlesztés ambiciózus bővítését is célként tűzte ki, 2025-re a K+F-kiadások a GDP 4%-át kellett volna elérjék. A terv megvalósításának megkezdése a következő elnöki periódusra várt, amin a két ciklust elnöklő Khátami már nem indulhatott.

¹⁷⁹ Amuzegar 2014: 10.

¹⁸⁰ Amuzegar 2014: 11.

¹⁸¹ Bár az ENSZ 2001-et a Civilizációk közötti dialógus évének nyilvánította. Ansari 2007: 345.

¹⁸² Már 1983-ban, az első öt éves terv kapcsán készült egy húszéves gazdasági program.

¹⁸³ Amuzegar 2009: 41.

¹⁸⁴ Ashtarian 2015.

2.4. MESSIANISZTIKUS/POPULISTA AUTOKRÁCIA (2005–2013)

Mahmúd Ahmadinezsád¹⁸⁵ elnökké választása ismét fordulatot hozott az iráni politikai életben. Ahmadinezsád, aki korábban a rendszer biztonságát szavatoló iszlám Forradalmi Gárda tagja volt, elnökként számos kulcspozícióba és a miniszteri székekbe is korábbi gárdatagot ültetett. Elnöksége alatt a kormányzat visszatért a forradalom eszméihez, populisztikus politikai állásfoglalásaiban a szegények támogatását hangsúlyozta a haszonleső elittel szemben, illetve a növekvő külföldi befolyással szemben ismét az önerőre támaszkodást propagálta. Ez egyrészt a biztonsági racionalitás előtérbe helyezését jelentette (a gazdasággal szemben), ugyanakkor ismét kiélezte a viszonyt a nyugati országokkal. A nukleáris program felfuttatása miatt a korábbinál jóval átfogóbb és összehangoltabb nemzetközi szankciókkal kellett Iránnak szembesülnie.¹⁸⁶

Az új elnök radikális politikájának köszönhetően nem fogadta el a Khátami idején kidolgozott negyedik ötéves tervet (2005–2010), és a *Vízió 2025* is lekerült a napirendről, sőt, az új elnök még az 1940-es években alapított Tervhivatalt is megszüntette, mint „amerikai kreálmányt”.¹⁸⁷ Az államigazgatásból is igyekezett eltávolítani a nyugati egyetemeken végzett technokratákat.

Ahmadinezsádra jellemző volt, hogy inkább az ösztöneiben és ideológiai háttérében bízott, ami sokszor nem találkozott a gazdasági realitásokkal. Az első intézkedései mind a költségvetési kiadások¹⁸⁸ növelését eredményezték, ennek fedezetét a jegybanki pénzkínálat növelésével történő (monetáris) finanszírozással kívánta biztosítani. Ennek egyenes következménye volt a növekvő infláció, amit azonban nem a növekvő kereslet mérséklésével igyekezett orvosolni, hanem a tömegek számára jóval népszerűbb, az árakra irányuló állami beavatkozással próbálta javítani: az árfolyam, a „kamatlábak” és az energiaárak kontrollját ígérte. A mesterségesen erősen tartott árfolyam, ami az importköltségek mérséklését szolgálta, nemcsak a hazai exportörök és az importversenynek kitett szektorok pozícióját rontotta, de 2011 után, a szankciók kiterjesztésével fenntarthatatlanná is vált. A riál leértékelődött, igaz, Ahmadinezsád még ekkor is az árfolyam erősebb értéken történő rögzítése mellett kardoskodott.¹⁸⁹ Az infláció csökkentése érdekében lazítottak az importkorlátozásokon, ami szintén negatívan érintette a hazai termelők egy részét. Az import 36 milliárd dollárról 60 milliárd dollárra nőtt. A kamatlábak alacsonyan tartása a megtakarítási kedvre hatott negatívan, a háztartások a bankok helyett inkább ingatlanba vagy dollárba fektették a pénzüket, míg a kereskedelmi bankok a hitelezés fenntartása érdekében a központi banktól próbáltak forráshoz jutni. A hitelezett

¹⁸⁵ Mahmúd Ahmadinezsád (1956–). Szegény sorból származik, tanári és mérnöki végzettséget szerez. Tartományi kormányzó, Khátami elnöksége alatt leváltják. 2003-ban Teherán polgármestere. 2005-től 2013-ig Irán elnöke. 2017-ben az Örök Tanácsa nem fogadja el újabb elnöki jelöltségét.

¹⁸⁶ A natanzi urándúsító működése jelentette a szankciók elsődleges indokát. Jóllehet, Irán együttműködött a Nemzetközi Atomügynökséggel. Ahmadinezsád harcias retorikája azonban nagyban hozzájárult a helyzet eszkalálódásához. (N. Rózsa 2008: 21.)

¹⁸⁷ Ennek ellenére készült ötödik ötéves terv (2010–2015) is, ez azonban minden korábbiaknál kevésbé realiztikus célokat fogalmazott meg. (Amuzegar 2014: 12.)

¹⁸⁸ A kiadások a vállalatoknak adott munkahelyteremtési támogatások (2 milliárd új munkahely teremtését várták), olcsó lakásépítési program a nagyvárosok perifériáján és a szubvenciók reform célját szolgálták.

¹⁸⁹ Amuzegar 2014: 13.

projektek esetében megnőtt a kormányzat által támogatott, de nem feltétlenül megtérülő beruházások aránya, ami a bankok esetében a rossz hitelállomány növekedését eredményezte.¹⁹⁰ Az alacsony energiaárak óriási pazarláshoz vezettek: az árak a világátlag 16%-át tették ki, így nem meglepő, hogy az egy főre jutó fogyasztás hatszorosa volt a világátlagnak.¹⁹¹ Mivel a növekvő árszubszenziós igények egyre komolyabb terhet jelentettek a költségvetésnek, 2010-ben végül elfogadták a szubszenziós reform-törvényt, melynek keretében a háromszorosára (a világátlag 47%-ra) emelték az árakat, cserébe közvetlen pénzügyi támogatást adtak a rászorulóknak.¹⁹²

Másik fontos reformlépés a tömeges privatizáció volt: ennek keretében a mintegy 100 milliárd dollárnyi állami vállalat 80%-át privatizálták. A privatizációnál azonban inkább az igazságosság és az egyenlőség, mint a hatékonyság volt az elsődleges szempont: 40%-ot a szegényeknek juttatott Igazságosság Részvény tette ki, 35%-ot a Teheráni Tőzsdén keresztül értékesítettek, míg 5%-ot az alkalmazottak kaptak. A privatizáció jelentős része azonban látszólagos volt, hiszen az Igazságosság Részvények eladhatatlanok voltak és állami vagyonkezelők gazdálkodtak vele, vagyis gyakorlatilag ugyanúgy állami kézben maradtak a vállalatok, csak névleg változott meg a tulajdonos. A tőzsdéi értékesítésnél ugyan tervezték a külföldi (főként repatriált iráni) tőke bevonását, azonban a nemzetközi helyzet „fokozódása” és a belső ellenállás megakadályozta ezt.

A gazdasági problémák oka Ahmadinezsád konfrontatív és sokszor a racionalitásokat figyelembe nem vevő politikája mellett (illetve részben azzal összefüggésben) a nemzetközi szankciókban rejlett. Az iráni rendszert a forradalom óta sújtó szankciók Ahmadinezsád idején váltak igazán széleskörűvé. 2006-tól az iráni nukleáris program felgyorsítása miatt kerültek terítékre a szankciók újabb típusai, és ezek már az ENSZ Biztonsági Tanácsának határozatai keretében¹⁹³ valóban nemzetközi szankciók voltak: az iráni bankok tevékenységének ellenőrzése, a nukleáris programhoz köthető személyek és vállalkozások, valamint egyes szervezetek (pl. az Iráni Forradalmi Gárda) külföldi eszközeinek zárolása. 2010 júliusában az USA még átfogóbb iráni szankciókat vezetett be: korlátozta azon cégek egyesült államokbeli piaci és befektetési lehetőségeit, amelyek az iráni energetikai vagy bankszektortal üzleteltek. Ezzel egy időben az EU is bejelentette első bilaterális szankcióit: az energetikával összefüggő termékek és szolgáltatások kereskedelme mellett megtiltotta az európai cégeknek ezen szektorban a beruházásokat is, valamint kereskedelmi hitelek és garanciák nyújtását is. Az USA 2011 novemberében büntetést helyezett kilátásba bármely olyan cég számára, amely az iráni olaj- és gázkitermelésben szerepet vállal. A legerősebb hatású szankciókat azonban 2012 során élesítették: Iránt gyakorlatilag kizárták a nemzetközi pénzügyi utalások rendszeréből (SWIFT) és az EU teljes olajembargót vezetett be, illetve az iráni olajszállítások kapcsán megtiltotta a biztosítási tevékenységet.¹⁹⁴

A rossz gazdaságpolitika és a szankciók hatása a makrogazdasági mutatókon is meglátszott. 2011-ben 1,7%-kal, 2012-ben 5,8%-kal esett vissza a gazdasági kibocsátás, az infláció a 2005-ös 10%-ról 2013-ra 40%-ra nőtt meg. Az új technológiákhoz, kulcsfontosságú alkatrészekhez, berendezésekhez való hozzáférés leszűkül, ami számos kulcsfontosságú iparágban (ezen belül is elsősorban az olajiparban) okozott komoly károkat. A gazdasági problémák közvetett hatásaként

¹⁹⁰ Uo.

¹⁹¹ Uo.

¹⁹² A szubszenziós reformról ld. még az utolsó fejezetet.

¹⁹³ Az ENSZ BT 1737., 1747., 1803. és 1929. határozatai.

¹⁹⁴ Habibi 2014: 175.

viszzaestek a költségvetés bevételei, ami kiadási megszorításokra kényszerítette a kormányt, az emelkedő kamatlábak (kockázatok) miatt pedig visszaesnek a hazai beruházások is. A változó feltételek mellett az amúgy is meglehetősen kiszámíthatatlan kormányzati politika és szabályozás is gyakran változott, ami tovább rontotta az üzleti környezetet.¹⁹⁵

2.5. ÚJ REMÉNY? (2013–)

A 2013-ban megválasztott új elnök, Hasszán Rúhání¹⁹⁶ nehéz politikai és gazdasági örökséggel vette át a posztját. A gazdaság külső elszigeteltsége a fokozódó nemzetközi szankciók miatt soha nem látott mértéket öltött, a belső gazdasági helyzet is egyre labilisabbá vált, az infláció elérte az évi 40%-os szintet.

A fokozódó szankciók és negatív gazdasági hatásainak kezelésére Ali Khámenei, a Legfőbb Vezető még 2012-ben meghirdette az „ellenálló gazdaság” koncepcióját. Bár maga a koncepció sok mindent takarhat¹⁹⁷, iráni kontextusban ez alatt olyan gazdasági modellt értenek, amely a szankciók és a gazdasági izoláció idején is képes a működésre, elsősorban a hazai gazdaság erősítése és ellenállóvá tétele révén.¹⁹⁸

A 2014 februárjában Khámenei által kiadott dekrétum 24 általános előírást fogalmaz meg az „új gazdasági modell”, az „ellenálló gazdaság” megteremtése érdekében. Ez magában foglalja a hazai termelési kapacitások bővítését, az élelmiszer- és gyógyszerbiztonság (önellátás) javítását, a hazai termékek fogyasztásának propagálását. Megjelennek ugyanakkor olyan pontok is, mint a hatékonyság és versenyképesség javítása, a tudásalapú gazdaság előmozdítása, a külföldi beruházások ösztönzése (!) és a szorosabb regionális és nemzetközi együttműködés kialakítása. Sok tekintetben tehát az új modell a *Vízió 2025*-ben megfogalmazott célokat és teendőket fogalmazza újra, kicsit erősebb hangsúlyt téve a függetlenség fenntartására.¹⁹⁹

Bár az „ellenálló gazdaság” koncepcióját a kormány is támogatja, a gyakorlati megvalósítás mikéntjéről komoly viták vannak nemcsak kormányzati, de társadalmi szinten is. A külföldi termékek helyettesítése hazai termékekkel sokszor a fogyasztók szempontjából rontja a minőséget és növeli a termékek árát, és csempészésre is ösztönöz. Másrészt a külföldi szereplők és termékek beengedése a hazai termelőket hozza nehéz helyzetbe.

Rúhání már a kampány során amellet érvelt, hogy a nukleáris vitát meg kell oldani és a gazdasági problémáknak kell prioritást adni.²⁰⁰ Megválasztása után rögtön tárgyalásokba is kezdett, és az elmúlt évek egyik legfontosabb fejleménye volt a 2015. július 14-én aláírt Nukleáris Megállapodás.²⁰¹

¹⁹⁵ Fakhari 2017: 260.

¹⁹⁶ Hasszán Rúhání (1948–). A vallási képzés mellett jogi végzettsége van, mester (1995) és doktori (1999) címét Glasgow-ban szerezte. Már a sahi időkben Khomeini követője, többször letartóztatják. 1980 és 2000 között parlamenti képviselő, a védelmi, majd a külügyi bizottság vezetője. 1989 és 2005 között a Legfelsőbb Nemzetbiztonsági Tanács titkára. 2013-ban, majd 2017-ben ismét Irán elnökévé választják.

¹⁹⁷ Az EU-s dokumentumokban is szerepel 2008 után a pénzügyi és gazdasági válságoknak jobban ellenálló gazdaság fogalma.

¹⁹⁸ Qorbani 2016.

¹⁹⁹ N. Rózsa – Szigetvári 2018.

²⁰⁰ Akbarzadeh – Conduit 2016: 6.

²⁰¹ Irán lehetőségei kapcsán a helyzet 2018 végén is igen képlékeny: az Egyesült Államok egyoldalúan felmondta a nukleáris egyezményt és újra életbe léptette a szankciókat, amit az európai államok nem követtek.

Az ENSZ és az Európai Unió által bevezetett szankciók komoly negatív hatással bírtak Iránra, így ezek feloldása mindenképpen reményt keltő változást jelentett. Egyes elemzések ugyan kiemelik, hogy a szankciók segítették az iráni gazdaságot abban, hogy erőforrás-alapú gazdaságból növekvő mértékben tudásalapú gazdasággá váljon, hiszen a külföldi technológia elérhetetlensége miatt saját technológiák kifejlesztésére kényszerült, ami a hazai szakképzett munkaerő számára is munkalehetőséget biztosított. Ez azonban csak korlátozottan igaz. A következő részben az iráni gazdaságban bekövetkezett strukturális változásokat tekintjük át.

3. FEJEZET

Gazdasági szerkezet és a gazdasági szektorok működése

A gazdaság szerkezetében az 1980-as és 2016-os ágazati részesedést tekintve alig van különbség. A képlet azonban árnyaltabb: a mezőgazdaság részesedése a kétezres évek elején jelentősen visszaesett, míg az iparé megemelkedett, majd 2010 után ellenkező folyamat érvényesült. A szerkezeti változások mögötti elsődleges ok az olajárak változása volt.

10. táblázat

A gazdasági szerkezet alakulása, a GDP arányában (1980–2016)

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2016
Mezőgazdaság	11,3	13,2	12,8	12,5	9,1	6,4	6,6	10,8	10,0
Ipar	35,9	31,7	33,5	39,0	40,6	48,9	44,6	33,8	35,0
Szolgáltatás	52,8	55,1	53,7	48,5	50,3	44,7	48,8	55,4	55,0
GDP (mrd)	94	180	125	96	110	226	487	385	419

Forrás: Világbank.

A következőkben áttekintjük, hogyan változott az egyes ágazatok szerepe, a vele kapcsolatos állami politika, illetve hogy milyen lehetőséget rejt az adott ágazat az iráni gazdaság további fejlődése szempontjából.

3.1. AGRÁRSZEKTOR

A forradalom után jelentősen megváltozott Irán agrárpolitikája. A sahi időszak túkeintenzív és gépesítést eröltető modernizációs törekvéseinek ellenhatásaként a hagyományos iráni mezőgazdasági gyakorlatok újjáélesztésével próbálkoztak.

A forradalom után a földtulajdonosok a sahi idején végrehajtott földreform eltörlését követelték, sőt, egyes régiókban (pl. Kurdisztán, Baluhisztán, Khoraszán) rövid időre vissza is szereztek a földjeiket. A baloldali és egyes radikális iszlamista erők ugyanakkor a széleskörű kisajátításban és a szegény rétegeket segítő földosztásban látták a követendő utat.²⁰² A sahi bukásával külföldre menekült birtokosok földjei jó lehetőséget nyújtottak a földosztásra,

²⁰² A baloldali erőknek kevés tényleges kapcsolatuk volt a parasztsággal, a földosztás szorgalmazása éppen ezen rétegek támogatásának megnyerésére szolgált. (Shakoori 2001: 64.)

de kérdéses volt, hogy kiterjessék-e ezt más földekre is. Az 1980 márciusában a forradalmi tanács által elfogadott szabályozás a kiterjesztés mellett foglalt állást és a nagyobb birtokok elvételét kezdeményezte.

A nagybirtokok elvételére alapuló földosztás komoly ideológiai vitákat gerjesztett: míg az új elit radikálisabb része támogatta azt, az ulamák jelentős része, valamint a gazdaságban továbbra is befolyásos hagyományos polgárság, de az agrártermékekkel foglalkozó kereskedők is ellenezték.

Az ulamák a magántulajdonnak az iszlámban is elismert szentségére hivatkozva a szabályozás enyhítését javasolták. A teológiai ellenérvek mellett a földbirtokosok erőteljes kampányba kezdtek a szabályozás megváltoztatása érdekében. Az ellenkezés végül sikeres lett, 1980 októberében visszavonták a nagybirtokokat érintő szabályozást.²⁰³

A földosztás kérdését a radikálisabb parlament és a konzervatívabb Örök Tanácsa a későbbiekben is ellentétesen ítélte meg. 1986 októberében a parlament által elfogadott törvény 120 ezer gazdálkodónak 800 ezer hektár földet juttatott, jutányos áron.²⁰⁴ A törvény végrehajtását a kormány gyakorlatilag obstruálta – bár történt némi földosztás, az a vidéki háztartások mindössze 6%-át érintette.²⁰⁵ A kiosztott földek jelentős része kevésbé termékeny területeken történt, vagyis a földhöz jutó gazdálkodók sokszor nehéz körülmények között kellett termeljenek. A baloldali erők azonban fokozatosan kiszorultak a hatalomból, a kormány pedig az Irakkal vívott háború miatt sem akarta a belpolitikai bizonytalansággal járó kérdést fenntartani.

A mezőgazdaság és a vidék sorsa több szempontból is fontos volt az új rezsimnek. Részben szükség volt a hazai agrártermékekre, hiszen a háborús időszak miatt ellátási nehézségek léptek fel. De fontos volt ideológiai szempontból is a vidék megnyerése: a forradalom alapvetően a városokra, elsősorban Teheránra összpontosult, így a vidék „megnyerése” a hatalom megszilárdítása miatt is elsődleges volt. A gazdálkodás segítésére az új hatalom mezőgazdasági szolgáltató központokat hozott létre. A háborús körülmények és a szankciók árnyékában a cél az önellátás megteremtése, a terménymennyiség növelése volt. A forradalom előtti rossz tapasztalatok miatt a kormány nem akart közvetlenül beavatkozni, a falusi tanácsokon keresztül próbálták a szolgáltató központok és a falusi lakosság közötti kapcsolatot megteremteni. A gyakorlatban azonban mégiscsak többnyire a fölülről irányítás érvényesült, a helyi tudást és ismereteket alig vették figyelembe, és javarészt a befolyásosabb gazdálkodók profitáltak csak a központok segítségével.

A falusi tanácsokhoz felemásan viszonyult az új rezsim: bár az alkotmány 100. cikkelye értelmében támogatta azok létrehozását, azonban a kormányzaton belül jelentős befolyással bírtak az etatista megközelítésű iszlamisták, akik ellenezték a decentralizációhoz vezető intézmények erősítését.²⁰⁶ A falusi tanácsokat sokszor a helyiek is nehezen fogadták, hiszen nem feltétlenül a tradicionális falusi vezetőréteg jelent meg benne, így részben megkettőzte a hatalmi struktúrákat.

Szintén mélyen érintette a vidéket a Dzsihad Minisztérium létrehozása. A forradalom után létrehozott új minisztérium egyik fő célja a vidékfejlesztés volt, a vidéki infrastruktúra (oktatás, egészségügy, közlekedés, kommunikáció) erősítése és ezzel párhuzamosan az iszlám forradalom értékeinek közvetítése a vidéki lakosság körében.

²⁰³ Shakoori 2001: 68.

²⁰⁴ Shakoori 2001: 70.

²⁰⁵ Uo.

²⁰⁶ Shakoori 2001: 78.

A továbbra is létező, hagyományosan szakmai célokat követő Mezőgazdasági Minisztérium és a politikai és ideológiai célok által irányított Dzsihad Minisztérium között a kezdetektől erős versengés és számos konfliktus volt. A Dzsihad Minisztérium például a szolgáltató központokkal párhuzamosan körzeti dzsihad központokat hozott létre, részben ugyanazokkal a feladatokkal. A két minisztérium egyesítése a kezdetektől napirenden volt, azonban megoszlott a vélemény, hogy melyik vezetése alá rendeljék a másik intézményt. A két minisztérium végül 2001-ben egyesült Mezőgazdasági Dzsihad Minisztérium néven.

Szintén az új vezetés elképzelései közé tartozott a szövetkezeti tulajdonforma megújítása. Ennek keretében ún. mosa szövetkezeteket hoztak létre, a korábbi szövetkezeti formák leváltására. A sahi időszak mezőgazdasága tökéletesen nagygazdaságokra és hagyományos termelőegységekre (boneh) épült. Az új mosa szövetkezetek célja a nagygazdaságok előnyeinek ötvözése lett volna az iszlám értékeire építő szövetkezetek keretében. A földosztás keretében a parasztok a földet nem teljes tulajdonjoggal kapták meg, csak a mosa szövetkezet keretében jutottak tulajdonrészhez, egyenlő arányban. Egy-egy szövetkezet 5-10 tagot számlált, és a föld mellett a termeléshez használt eszközök is a szövetkezet tulajdonában voltak. A forradalom után több mint 12 ezer mosa szövetkezet jött létre, 87 ezer gazdálkodó részvételével.²⁰⁷

Az új szövetkezeti forma azonban nem váltotta be a reményeket. 2013-ra ugyan 191 ezer szövetkezet volt, de ennek közel fele inaktív volt.²⁰⁸ Általánosságban megállapítható, hogy a tényleges tulajdon hiányában alacsony volt a termelők motiváltsága, a szövetkezeti tagok sokszor nem hivatalosan fel is osztották egymás között a földeket. Az újonnan felosztott területek sokszor nehezen megművelhetők voltak, és a szövetkezetek tőkéhez jutás lehetőségei is erősen korlátozottak voltak. A Dzsihad Minisztérium által ellátott központi irányítás nehezen tudta menedzselni a rengeteg szövetkezet igényeit.

A forradalom utáni időszaknak tehát elsődleges célja volt a sahi modernizáció hibáinak kijavítása és a vidék problémáinak orvoslása. Az adminisztratív reformok (új irányítási rendszer, helyi tanácsok, szövetkezetek, földosztás) azonban csak részleges sikereket értek el. A kettős struktúrák (két felelős minisztérium, új és hagyományos vidéki elit) rontotta a rendszer hatékonyságát, az új termelési forma (szövetkezet) sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a korlátozott földosztás szintén nem hozott radikális változást.

Agrártermelés

1979-ben Irán mezőgazdasági fogyasztása 65%-át importálta, ami a növekvő fogyasztás mellett az elhibázott sahi agrárpolitikának is betudható volt. A forradalom utáni időszakban a külső függőség csökkentése elsődleges célkitűzés volt, amiben az élelmezésbiztonság megteremtése központi szerepet játszott. A kormányzat ezért jelentős támogatást nyújtott a gabonatermesztőknek, illetve hitelekkel és adókedvezményekkel is támogatta az új rezsim önellátási céljait követő termelőket. Mindezek ellenére sokáig alig csökkent Irán importfüggősége

Mára a termőterület 18 millió hektárra nőtt²⁰⁹, de ennek 45%-a öntözött csak. Emiatt a kibocsátás is jelentős részben a csapadék függvénye. A legfontosabb gabonatermékek a búza és az árpa, de rizst is jelentős mennyi-

²⁰⁷ Shakoori 2001: 94.

²⁰⁸ Sarmast 2017: 91.

²⁰⁹ 2016-os adat, ez az összterület 12%-a.

ségben termelnek. A szektor erősen szabályozott, a termelők állami támogatásként jutnak műtrágyához és gyomirtóhoz, és garantált felvásárlási árat kapnak a termékekért. Irán évi 15 millió tonna körüli terméssel a 12. legjelentősebb búzatermelő a világon, ami fedezi a szükségleteit, de nagyobb szárazság idején (pl. 2009-ben) jelentős importra szorult. Rizs esetében a hazai szükségletek mintegy kétharmadát tudja kielégíteni, így ebből is importra szorul. A cukor esetében az importvámok csökkentése vezetett a hazai termelés csökkenéséhez.

A mezőgazdasági termékek elosztását a piac végzi, számos kereskedővel, ami bonyolult rendszerré teszi a belső agrárkereskedelmet. A kormányzat célja az Iráni Árutőzsde elindításával részben az volt, hogy a kereskedés és az árak áttekinthetőbbé váljanak. Jelenleg több mint 20 áruval kereskednek a tőzsdén. Az élelmiszerárak szociálpolitikai szerepe miatt azonban a kormányzat sokszor beavatkozik a piaci folyamatokba (ármeghatározás, garantált felvásárlási ár, támogatások, exportkorlátozás), ami rontja a piaci működés hatékonyságát.

A támogatási reform miatt számos alaptermék ára a sokszorosára nőtt. Sokat jelentene a termelés hatékonyságának növelése az árakra. A magas olajár idején nő a hazai kereslet, ami növeli az agrárimportot.

A nem olajexport 30%-át adja a mezőgazdaság Iránban. A legjelentősebb agrárexporttermék a pisztácia, 200 ezer tonnás termelése a világpiaci kínálat 50%-át adja. Az ágazat 350 ezer embert foglalkoztat, főként a kevés lehetőséget biztosító délkeleti régiókban. Gyümölcsstermesztése és -exportja is jelentős, főleg gránátalma, datolya, füge, alma és cseresznye.

3.2. IPAR

3.2.1. Kitermelő ipar

Kőolaj és földgáz

Az olaj- és gázszektor az új rendszerben is a legjelentősebb kitermelő iparágak maradtak. Ennek megfelelően a forradalom 1979-es győzelme után a nemzeti olajtársaság, a NIOC vette át az ellenőrzést az olajszektorban, és az összes nemzetközi olajmegállapodást felmondták. 1980-ban a teljes olajszektor az Olajügyi Minisztérium fennhatósága alá került. A gázszektor szintén állami monopólium, a NIGC kezébe került.²¹⁰

A kőolajtermelés az 1976-os 6,6 millió hordós csúcstermeléshez képest a forradalom után, az iraki háború idején jelentősen visszaesett. Kezdetben a cél az erőforrások exportjából szerzett valutabevételek mellett a természeti erőforrások hosszú távú fenntartása volt. Az iraki háború befejezését követően a gazdasági növekedés felgyorsítása érdekében már az exportbevételek maximalizálása vált elérendő céllá, a hosszú távú fenntarthatóság másodlagossá vált.

A korábbi rossz tapasztalatok miatt a forradalom után egészen 1998-ig Irán nem írt alá külföldi vállalattal olajjegyzményt. Egyre egyértelműbb volt azonban, hogy a versenyképes kitermeléshez szükség van új technológiák adoptálására az ágazatban, ez pedig a nagy külföldi termelőktől szerezhető csak be.²¹¹ Az iráni olajmezők 80%-a

²¹⁰ A NIOC a National Iranian Oil Company, a NIGC a National Iranian Gas Company. Mindkét vállalat esetében az angol rövidítések használata csak nemzetközileg.

²¹¹ Hoshdar – Fassihi 2017:89.

már kitermelési kapacitása második felében van és a csökkenő nyomás miatt fokozatosan csökken a kibocsátásuk is. A szektor technológiai fejlesztése tehát elsődleges feladat.

Ezért Khátami elnöksége (1998–2005) idején az olaj- és gázszektor fejlesztése speciális figyelmet kapott: 40 milliárd dollárt fektettek be a szektorba, és most már a külföldi vállalatok visszavásárlási egyezmény²¹² keretében részt vehettek a szektor fejlesztésében. A többnyire rövid távú (3-5 éves) egyezmények hátránya, hogy alacsony a technológiai és menedzsmenttudás beáramlásának aránya, így ezekkel inkább csak a tőke biztosítását és kockázatcsökkentését lehetett elérni.²¹³ A kétezres évektől egyre több külföldi (kínai, francia, olasz, orosz) cég kötött szerződést Iránnal a kitermelésben való részvételről. 2004-ben Kína (a Sinopec) nagyszabású (25 éves, 150-200 milliárd dolláros) olajvásárlási megállapodás mellett lehetőséget kapott a Yadaravan mező fejlesztésére. A másik nagy kínai olajipari vállalat, a CNPC 2009-ben a NIOC-kal megállapodást kötött az Azadegan mező fejlesztéséről.

De az USA-, majd az utóbbi években az ENSZ- és EU-szankciók komoly kockázati tényezőt jelentenek és negatív hatással vannak a beruházói kedvre. Ennek is köszönhető, hogy az olajipari berendezések és technológiák jelentős része hazai fejlesztésű és gyártású, sőt, egyes technológiákat és berendezéseket már exportál is Irán.²¹⁴

Jelenleg 3,8-4 millió hordós napi termelés jellemző, az ország tartalékai alapján (130 milliárd hordó) ez akár száz évig fenntartható. 74 aktív szénhidrogén mező van, ebből 57 szárazföldi, 17 tengeri. 29 a szomszédos országokkal közös használatban.

Földgázból Irán, Oroszország után, a második legjelentősebb bizonyított tartalékkal rendelkezik. A kitermelt földgáz mennyisége is dinamikusan növekszik, a 2006-os napi 100 millió köbméterről 2015-re már napi 900 millió köbméter nőtt a termelés. Jelenleg a Perzsa-öböl alatt található Déli Pars-mező a legjelentősebb, de ez Katarral közös, és mivel Katar jóval előbb jár a kitermelési infrastruktúra kiépítésében, így nagyobb rész jut neki a mező erőforrásaiból.²¹⁵

A termék esetében problémát jelent, hogy nemzetközi csővezeték hiányában az exportja egyelőre nem megoldott, így a termék elsősorban a hazai igények kielégítésére képes. Ennek is köszönhető, hogy jelentősen nőtt a háztartási gázfogyasztás, amit az állam jelentős szubvenciókkal is támogatott. További lehetőséget rejt a földgáz gépjármű-üzemanyagként történő felhasználása, különösen az ország alacsony kőolaj-finomítási kapacitása miatt. 2008–2009-ben 3 milliárd dollárt fektettek be a hazai töltőhálózat fejlesztésébe, és 2014-ben Iránban 3,7 millió gázzal hajtott autó közlekedett, amivel a világranglista élén állnak.²¹⁶

Egyéb kitermelő ágazat

A kőolaj és a földgáz mellett jelentős az ország vasérc-, réz-, cink- és széntermelése, de urániumot is termelnek. Az olaj- és gázszektoron kívüli kitermelőipar a GDP 6%-át adja, a 100 legnagyobb vállalatból 20 ebből a szektorból jön. Iránnak óriási potenciálja van, a világ ásványkincstartalékainak 7%-ával bír, ami mai értéken 700 milliárd dollárt ér.²¹⁷

²¹² A külföldi befektetési lehetőségekről ld. a 4. fejezetben.

²¹³ Hoshdar – Fassihi 2017:105.

²¹⁴ Hoshdar – Fassihi 2017: 96.

²¹⁵ Beall 2016: 924.

²¹⁶ Ashtarian 2015.

²¹⁷ Epikhin 2018: 7.

Bár bevétel szempontjából a kőolaj és a földgáz jelentősebb, a kitermelő iparágban foglalkoztatottaknak mind-össze negyede dolgozik itt, háromnegyedük az egyéb kitermelő ágazatokban dolgozik, javarészt az ország több mint 5000 bányájában.

Szénből jelentős készletekkel rendelkezik Irán, de viszonylag alulfejlett a kitermelő ipara. Jelenleg évi 1,1 millió tonnát termelnek ki, pedig a készletei ennek ezerszeresére (1,1 milliárd tonna) rúgnak. A szén ugyanakkor még nem a múlté, világszerte a következő évtizedben várhatóan nőni fog és az energiatermelésben sem csökken a részesedése. Szintén fontos munkahelyteremtő képessége miatt is, a kőolaj- és földgáztermeléshez képest jóval több embert tud foglalkoztatni: jelenleg 100 ezer ember dolgozik a szénbányászatban, de a tervek szerint a következő 5 évben ez 25 ezerrel nőhet.²¹⁸

Irán esetében a fűtőszén nem kerül hazai felhasználásra, hiszen a szinte korlátlan földgázellátás egyértelműen kiszorítja. Így a 200 ezer tonna körüli termelés javarészt exportra kerül, bár a szállítási költségek miatt nem annyira tud versenyképes lenni.²¹⁹ A szénkitermelés jelentősebb része kokszt formájában a vaskohászat igényeit elégíti ki, itt azonban még növelhető lenne a termelés, hiszen a kohászat szénszükségletének 30%-át importálni kényszerül.

Ez annak is köszönhető, hogy 27 millió tonnás vasérctermelésével Irán a világ 10. legnagyobb termelője volt 2015-ben.²²⁰ A vasérc feldolgozása nagyrészt hazai acélművekben történik.

Az utóbbi időben megnőtt a vasérc exportja, elsősorban Kínába (2017-ben a 17 millió tonna export 90%-a Kínába ment), amivel Irán Kína 7. legjelentősebb vasércszállítója lett.²²¹ Kína azért is kedvelt piac, mert készpénzzel fizet, így a szankciók idején is működött a kapcsolat. Az iráni kormányzat azonban 2018-ban 10%-os exportadót vetett ki, amit 2019-re 15%-ra készül növelni, hogy visszaszorítsa a nyersanyag exportját.²²² A kormányzat célja, hogy nyersanyag helyett feldolgozott termékek exportja történjen, ezáltal növelve a termék hozzáadott értékét és a foglalkoztatást is Iránban. Az intézkedés azonban komoly ellenállást keltett az iráni (részben magántermelők) között: az amúgy is nyomott világszertei árak mellett rontja az iráni cégek versenyképességét, megnehezíti a szektorban szükséges tőkebevonást, ráadásul, mint érvelnek, a hazai termelésű vasérc egy része nem alkalmas hazai feldolgozásra, így a hazai kohók nem tudják használni.²²³

A kitermelőipar 90%-a jelenlegi is állami kézben van, de a nagy állami vállalatok mellett számos magánkézben lévő kisebb kitermelő vállalat is van. Az ágazat erősen koncentrált: 2001-ben hozták létre az IMIDRO-t, az Iráni Bányászati és Bányai Fejlesztési és Megújítási Holdingot. Az IMIDRO magában foglalja a legjelentősebb nem olajipari kitermelő és feldolgozó vállalatokat az alumínium-, a cement-, az acél-, a réz- és egyéb ásványkincs ágazatból.

Irán a szankciók feloldása után ambiciózus terveket sző a kitermelőipar fejlesztésére. 2025-re meg akarja többszörözni acél-, vasérc-, cink-, réz-, alumínium- és aranytermelését is. Ehhez 20 milliárd dollárnyi befektetés kellene a kitermelési és feldolgozási értéklánc különböző szintjein.²²⁴

²¹⁸ <https://financialtribune.com/articles/economy-domestic-economy/78574/iranian-coal-potential-untapped> (A letöltés ideje: 2018. 09. 23.)

²¹⁹ <https://financialtribune.com/articles/economy-domestic-economy/78574/iranian-coal-potential-untapped> (A letöltés ideje: 2018. 09. 23.)

²²⁰ U.S. Geological Survey, Mineral Commodity Summaries, January 2017.

²²¹ <https://financialtribune.com/articles/economy-business-and-markets/77433/iranian-iron-ore-s-difficult-relationship-with-china> (A letöltés ideje: 2018. 09. 23.)

²²² <https://www.platts.com/latest-news/metals/perth/iran-to-impose-iron-ore-export-duty-from-march-26859352> (A letöltés ideje: 2018. 09. 23.)

²²³ <https://www.hellenicshippingnews.com/iran-imposing-export-tax-on-iron-ore-facing-strong-opposition/> (A letöltés ideje: 2018. 09. 23.)

²²⁴ Epikhin 2018.

Vagyis a továbbfejlődéshez jelentős külföldi tőke bevonására lenne szükség itt is, de a szektor importszükséglete is jelentős: a modern bányai gépek és kiegészítők nélkülözhetetlenek a kitermelés modernizálásához és hatékonyabbá tételéhez.

3.2.2. Feldolgozó ipar

A modern iráni feldolgozóipar jelentős része már a sahi modernizáció idején kiépült, így az új rendszer számára sok tekintetben már jelen voltak a modern gazdasági fejlődéshez szükséges ágazatok.

Egyik kérdés az ipari szektor fölötti irányítás volt. A sahi időszakban az 1967-ban létrehozott IDRO (Industrial Development and Renovation Organization) volt a legnagyobb ipari konglomerátum, rajta keresztül zajlott az új nehézipar létrehozására, és a külföldiekkel kötött joint venture szerződéseket is jelentős részben az IDRO kötötte.²²⁵ 1979 után jelentős átalakulás ment végbe, az IDRO központi szerepe azonban részben megmaradt. Megjelentek azonban új szereplők is: a bonyadok, azaz jótékonyági alapítványok, amelyekhez az államosított iparvállalatok tulajdona került.²²⁶ Az agrárszektorhoz hasonlóan itt is érvényesült a kormányzati irányításban a frakciók közötti küzdelem, ami eltérő politikai, gazdaságpolitikai irányítást eredményezett a kezdeti időkben. Az Ipari Minisztérium mellett 1981-ben létrejött a Nehézipari Minisztérium, emellett létezett az Olajipari, valamint a Bányászati és a Fémügyi Minisztérium is.

Az ipar működésének másik fő probléma a nyolcvanas években az import alapanyag és az alkatrész hiánya volt.²²⁷ Mivel az ország szűkében volt devizaforrásoknak, és ezek nagy része is a hadsereg igényeit kellett kiszolgálnia, így az egyes ágazatokra minisztériumonként kvóták voltak leosztva, hogy ne legyen túl nagy devizakiadásuk. Ebből adódóan a legtöbb ágazat ellátási hiányosságokkal kellett megküzdjön. Ellátási és Elosztási Központokat hoztak létre, rajtuk keresztül történt a szükséges importtermékek beszerzése és elosztása.²²⁸

Az alkatrészek és berendezések mellett komoly hiány volt szakemberekben is: a külföldi szakemberek távoztak, de a képzettebb hazai szakembergárda egy része is emigrált. A menedzseri szinten a szakmai hozzáértés helyett az ideológiai elkötelezettség vált meghatározóvá, ami sokszor rontotta a termelőüzemek működésének hatékonyságát. Ráadásuk a forradalmat követően a magántulajdon létjogosultsága és gazdasági szerepe is megkérdőjeleződött, így a magánszektor beruházásai is hiányoztak. Új elemként jelentkezett ugyanakkor a kisipari tevékenység támogatása, amire új intézményeket hoztak létre, az agrárszektor támogatásához hasonló Termelési és Fejlesztési Szolgáltató Központokat.

A korábbi időszak számos megaprojektbe kezdett bele (acélmű, atomerőmű), ezek egy részét félbehagyták és csak évek vagy évtizedek múlva folytatták őket. A háborús években ugyanakkor a hadiipar dinamikusán nőtt.

A következőkben azt tekintjük át röviden, hogy hogyan alakult az egyes kulcságazatok fejlődése, melyek tudtak húzóágazattá válni és a jövő gazdasági fejlődése szempontjából mely ágazatok lesznek jelentősek.

²²⁵ Rahnema 1996: 130.

²²⁶ Itt az egyik legjelentősebb ipari szereplő a Bonyad-e Sadid, a Mártírok Alapítványa lett.

²²⁷ Rahnema 1996: 138.

²²⁸ Egyes engedéllyel rendelkező vállalatok közvetlenül is beszerezhettek importtermékeket. (Iwasaki 2017: 15.)

Mint korábban láthattuk, a kitermelő ágazatoknak kiemelkedő szerepük van Iránban, így az erre épülő ipar is központi jelentőségű. Ezt részben a növekvő hazai igények indokolják, de az export esetében is a gazdaságfejlesztés egyik elsőrendű célja a kitermelt nyersanyagok hozzáadott értékének növelése. A kőolaj feldolgozása jelentős ipari ágazatnak számít. Irán feldolgozóipari kapacitása napi 1,5 millió hordó körül van. Jelenleg hat nagyobb és néhány kisebb olajfinomító működik, egyes olajszármazékok, így például a benzin esetében azonban a kőolajfinomító-kapacitások nem elegendőek a hazai igények kielégítésére.²²⁹ Az utóbbi években jelentős beruházások történtek a finomítói kapacitás bővítésére, a cél a 3,5 millió hordós napi finomítási kapacitás elérése.

A gáz esetében a feldolgozás egyik lehetséges módja a cseppfolyósítás, hiszen ebben a formában exportálhatóvá válik az értékes energiahordozó. A cseppfolyósításhoz ún. LNG-terminálok létesítésére van szükség, ahol a lehűtött és így cseppfolyósá váló gázt speciális tankerekbe töltve tudják értékesíteni. Ebben a technológiában a szomszédos (és sok tekintetben konkurens) Katar jóval előbb jár. Irán a norvég Statoillal és a Shell-lel közösen kezdett el LNG-terminálokat építeni, a szankciók miatt azonban az együttműködés szünetelt.

Az acélipar a gazdasági modernizáció alapjának számít, így már a sahi időkben elkezdték az acélgyártó kapacitás fejlesztését. A helyben rendelkezésre álló vas és szén jó háttérrel biztosít az iparágaknak. 2017-ben Irán a világ 13. legnagyobb acélgyártója volt, 21,8 millió tonna acélt állított elő.²³⁰ Az utóbbi évtizedben jelentős kapacitásbővítés ment végbe, ennek köszönhetően megduplázódott a termelés, ami 2007-ben még csak 10 millió tonna volt.²³¹ A legjelentősebb acélművek Iszfahánban és Huzesztánban vannak, de az új kapacitások egy része más régiókban valósult meg (Kelet-Azerbajdzsán, Hormozgan), ami a szektor decentralizációját is erősíti. Mindezzel Irán nem csak önellátó lett acéltermelésben, ami egy fontos szempont volt, de ma már jelentős exportra is képes. 2025-re a célkitűzés 52 millió tonna, ezzel Németországot is megelőzve a hetedik legnagyobb acélgyártóvá válna a világon.²³² Az acél mellett az alumíniumtermelés is egyre növekvő jelentőségű, itt a következő évtizedre meg szeretnék ötszörözni a termelést, elérve az évi 1,5 millió tonnát.

A fémkohászatban ugyanakkor a termelékenység jelenleg alacsony, a törökországi 25%-a. A termelés bővítésében és főként a technológia fejlesztésében számítanak tehát a külföldi befektetőkre: az acéliparban japán, olasz, dél-koreai és német, az alumíniumtermelésben kínai, indiai és francia cégek bevonását tervezik.²³³

A fémkohászat mellett a gazdasági modernizáció fontos elemének számított az építőipar számára alapvető nyersanyag, a cement. Már a forradalom idején, a hetvenes évek végén évi 8 millió tonna gyártókapacitás volt, ez a nyolcvanas évek végére, a háború ellenére 17 millió tonnára, 2000-re 30 millió tonnára, 2010-re 41 millió tonnára nőtt. Az utóbbi években a korábbiakhoz képest is jelentős bővülés ment végbe, így 2015-ben már 80 millió tonna éves kapacitással rendelkezett Irán.²³⁴ A 69 cementmű többségében az ezredforduló után épült, vagyis relatív modern üzemeket jelent, a szektor javarészt kormányzati kontroll alatt áll és jelentős kormányzati támogatást is kap.

²²⁹ A benzin hazai kereslete az 1980-as napi 600 hordóról 1,8 millió hordó fölé nőtt.

²³⁰ <https://www.worldsteel.org/media-centre/press-releases/2018/World-crude-steel-output-increases-by-5.3--in-2017.html> (A letöltés ideje: 2018. 09. 23.)

²³¹ A jelentősebb acélgyártó országok között itt volt a legnagyobb arányú növekedés.

²³² Epikhin 2018: 5.

²³³ Epikhin 2018: 6.

²³⁴ <http://www.globalcement.com/magazine/articles/1022-the-cement-sector-of-iran> (A letöltés ideje: 2018. 09. 23.)

Mára azonban már jelentős túlkapacitással rendelkezik az ágazat, 2016-ban a tényleges termelés 43 millió tonna volt. A korábban meghatározó cementexportot a szankciók visszavetették, ez is vezetett a termelést jóval meghaladó kapacitásokhoz. 2016-ban 15 millió tonna cementet exportáltak, ebből 7,2 millió tonnát Irakba, 1,3 millió tonnát Afganisztánba, hasonló mennyiséget Kuvaitba és Katarba. Az utóbbi években Irak is a cementgyártása fejlesztésében kezdett, emiatt növelni kezdte az importvámokat, ami gondokat okozhat az iráni termelésnek, hiszen a magas szállítási költségek miatt nehéz új piacot találni.²³⁵

A hagyományos textilipari ágazatok a korábbi modernizációs periódusban nem számítottak prioritásnak, sőt, az importliberalizáció miatt már a hetvenes években erősödő külső versennyel kellett megküzdeniük. A forradalom utáni időszakban az import lehetősége beszűkült, így a hazai textiliparnak kellett a belső keresletet kielégítenie. A nagyvállalatokat államosították, a növekvő belső kereslet miatt viszont megnőtt a magánkézben lévő kisvállalkozások száma. A nyolcvanas évek végén 430 ezren dolgoztak a textiliparban, vagyis a feldolgozóipari foglalkoztatottak 30%-a. Nehezebbé vált viszont ebben az időszakban modern termelőeszközökhöz jutni. Az ezredforduló után az újra megjelenő importliberalizáció miatt ismét csökkenni kezdett a szektor jelentősége, részaránya a foglalkoztatásban és a kibocsátásban is jelentősen visszaesett.²³⁶ Az iráni piacon is kiszorították a hazai termelőket az importált kínai termékek, csak néhány ágazat (pl. a szőnyeggyártás) képes versenyképesen módon jelen lenni a hazai és a világpiacon.

Az importhelyettesítő iparosítás keretében már a sah idejében jelentős autóipari kapacitás jött létre, 1977-ben 123 ezer autót gyártottak Iránban a hazai igények kielégítésére, emellett 62 ezer autót importáltak.²³⁷ A forradalom után felerősödött az önellátásra törekvés. A nagy autógyárakat államosították, de a termelés kezdetben inkább csökkent, mint nőtt. A nyolcvanas éveket általános visszaesés jellemezte az iráni gazdaságban, visszaestek az olajbevételek, csökkent külföldi valuta mennyisége, romlottak az importlehetőségek. Az autóipar alkatrészek tekintetében erősen függött a külföldi behozataltól, így az autóipari kibocsátási kapacitása is visszaesett. A legnagyobb vállalat, az Iran Khodro éves kibocsátása az 1978-as 90 ezer fölöttiről 1988-ra 10 ezer alá esett.²³⁸ Az autóipart részben a háborús igények kiszolgálására állították át. A háború után, 1992-ben fogadták el az autóipar fejlesztésének tervét. A cél egy nemzetileg integrált és importra nem szoruló autóipar, ami képes a belső piac mellett exportra is termelni.

Az iráni autóipar két nagy szereplője az Iran Khodro és az Iran Saipan.²³⁹ Az Iran Khodro a francia PSA-val (Peugeot, Citroën) áll kapcsolatban, az ő licencei alapján gyárt autókat, de a Renault-val és a Suzukival is együttműködik. Az Iran Khodro a Peugeot 405-ös típusára alapozva alkotta meg 2003-ban az iráni nemzeti autót, a Samandot. A Samand gyártására Szíriában is hoztak létre gyárat, de más országok (Szenegál, Azerbajdzsán, Ukrajna, Venezuela) kapcsán is voltak hasonló tervek (amit az utóbbi évek szankciói megnehezítettek). Teherautókat és buszokat a Mercedes-Benz licencei alapján gyártanak.

²³⁵ Uo.

²³⁶ A feldolgozóipari kibocsátás 6%-át adja, és a nagy textilipari vállalkozások már alig 80 ezer főt foglalkoztatnak. (Iwasaki 2017: 16.)

²³⁷ Alizadeh 2014b: 156.

²³⁸ Alizadeh 2014b: 157.

²³⁹ A két nagy mellett számos kisebb vállalat is működik, a Renault Parsban az Iran Khodro is tulajdonos. Más vállalatok az olasz Fiat, a dél-koreai Hyundai és Daewoo vállalatokkal és a japán Nissannal működnek együtt.

Az Iran Saipan a dél-koreai Kia-val kötött megállapodást Pride típusok gyártására, de a PSA-val is kooperálnak, itt a Citroen Xantia típusra alapozva is gyártanak autókat. A hazai piac mellett exportáltak Szíriába és más környező országokba. A hazai gyártású autók alkatrészei azonban csak 70%-ban iráni gyártásúak, a maradék 30% import.²⁴⁰

Az iráni autógyártás kapacitása 1997-ben 180 ezer darab volt, 2011-ben ez 1,6 millióra nőtt, amivel akkor a világ 13. legnagyobb gyártója volt. A szankciók miatt az autógyártás 2013-ban 740 ezerre esett vissza, míg 2017-ben 1,52 millió autós termeléssel a 16. volt a világon, Oroszországgal fej fej mellett. Az autóiipar a gazdaságfejlesztési tervekben is központi szerepet játszik²⁴¹, azonban ahhoz, hogy valóban versenyképes termékeket tudjanak előállítani, mindenképpen szüksége van nemzetközi együttműködésre.

Gyógyszereket már a sahi időszakban is gyártottak Iránban, a nyugati termékek licencei alapján. A gyártók célja az alig szabályozott, de jelentős kereslettel bíró piacon a magas eladási ár és így a magas profit volt. A forradalom után az új rendszerben állami támogatás mellett egységesített, alacsony árakat vezettek be, emellett a generikus gyógyszerek gyártására buzdították a gyártókat. Állami beruházásokkal új gyógyszergyárakat hoztak létre, elsősorban vidéki városokban.²⁴² A piac közel 80%-át hazai gyártású termékek adták.²⁴³

Az elszigeteltség azonban sokat rontott a minőségen, nem annyira a gépek és berendezések miatt (ezeket részben beszerezték Európából), mint inkább a tudása elavulásának köszönhetően. A kétezres években ezért újra együttműködést kezdtek külföldi gyógyszercégekkel. A gyenge szellemi tulajdonjog-védelem miatt azonban nem szívesen ruháztak be külföldi cégek. A kormánnyal kötött speciális megállapodások később javítottak a helyzeten: a Roche joint venture-je erős védelmet kapott a belső piacon a generikumok ellen, így jelentős üzleti hasznot ért el, ami további beruházásokra ösztönzi a Roche-t²⁴⁴, de a francia Sanofi, illetve dán és német cégek is próbálják megvetni lábukat az iráni piacon.

Jelenleg 96 helyi termelő van Iránban, akik mintegy 2 milliárd dollár értékben termelnek gyógyszert, és a hazai igények 92%-át képesek kielégíteni. Számos győgszertípusból (rák-, cukorbetegség kezelésére alkalmazott gyógyszerek) azonban továbbra is importra szorulnak.²⁴⁵ A jelenlegi gyógyszergyártási kapacitások akár 400 millió ember igényeinek kielégítésére képesek, így a 100 millió dolláros export is bőven növelhető.²⁴⁶ A termékek nem annyira minőségükkel, mint inkább áráikkal versenyképesek, így elsősorban a szomszédos országokba exportálják őket.

Szintén jelentős ágazattá nőtte ki magát az energetikai gépgyártás. Mivel Irán elektromosáram-termelése jelentős részben a gázerőműveken múlik, fontos céllá vált a hazai gyártású gázturbinagyártás megvalósítása. A hazai fejlesztésű 160 MW-os gáz- és gőzturbinák, illetve az ehhez kapcsolódó generátorok és egyéb energetikai berendezések gyártása ma már versenyképes, és számos szomszédos országokba szállítják, olykor az erőműépítési megbízások részeként.

²⁴⁰ Manteghi 2013: 227.

²⁴¹ Beall 2016: 926.

²⁴² Pl. Iszfahán, Tabriz, Rast. Korábban Teheránra összpontosult a termelés.

²⁴³ Zaharee – Davami 2017: 162.

²⁴⁴ Zaharee – Davami 2017: 162.

²⁴⁵ Ashtarian 2015.

²⁴⁶ Zaharee – Davami 2017: 162.

A sah alatt végbemenő modernizáció és iparosítás több szektor esetében erős importfüggőséget alakított ki. Az importhelyettesítő ipari szerkezet ugyan számos készterméket elő tudott állítani, de a termeléshez használt gépek és egyes alkatrészek tekintetében erőteljes függés alakult ki.

Összességében elmondhatjuk, hogy az iráni ipar fejlődése az utóbbi évtizedekben a nemzetközi szankciók árnyékában, azok hatásától kísérvé történt. A szankciók komoly stimuláló hatással is lehetnek a szankcionált ország tudományos és technológiai fejlődésére, és ez Irán esetében is jellemző volt. Az acéliparban, az energetikában, a petrol-vegyiparban, a gyógyszeriparban és a nukleáris iparban is saját fejlesztések valósultak meg, és ezek a hazai termelést versenyképesebbé és exportképesé tették, főként a környező országok irányában. Ugyanakkor a szankciók negatív hatása szintén egyértelmű: a rosszabb minőség, a magasabb költségek, a legújabb technológiák hiánya negatív hatással is járt a termelésre.²⁴⁷

3.3. INFRASTRUKTÚRA ÉS SZOLGÁLTATÓ SZEKTOROK

A terciér szektor kapcsán három ágazattal foglalkozunk részletesen. Az energetika kérdése sok ok mellett a nukleárisenergia-program miatt érdekes: vajon tényleg szüksége van-e Iránnak a nukleáris energiára vagy csak politikai indokok állnak a fejlesztések mögött. A másik releváns szektor a pénzügyi szféra: hogyan működik a „kamatmentes” bankrendszer és mit tud tenni a monetáris politika ilyen keretrendszerben. Végül a harmadik terület az oktatás, hiszen a modern gazdasági fejlődés és a tudásalapú társadalom alapjával is az oktatás szolgál.

3.3.1. Energetika

A forradalom győzelmét követően újraértékelték az energiapolitikát. Az önellátás itt is alapvető célkitűzéssé vált, így az erőművek esetében a hazai alkatrészellátás biztosítása volt cél, illetve a külföldiek minél nagyobb mértékű kizorítása.²⁴⁸ E mellett az egyenlőtlenségek csökkentése érdekében a falvak teljes villamosítását is mielőbb meg akarták teremteni. Ez utóbbi a termelési kapacitások további növelését tette szükségessé. A háború ugyanakkor komoly károkat okozott a termelési és elosztórendszerben, ezek helyreállítása is szükségessé vált. Összességében azt mondhatjuk, hogy a háború és a változó intenzitású nemzetközi szankciók ellenére Irán képes volt megbirkózni a kihívásokkal, ki tudta építeni a gyorsan növekvő népesség és a gazdaság szintén emelkedő igényeit és mindezt jelentős részben a hazai technológiára és szakértelemre hagyatkozva.

Az áramszükséglet évi 4%-kal nő. Míg 1979-ben 4,3 millió háztartás fogyasztott elektromos áramot, 2012-re ez a szám 27 millió fölé volt, míg a fogyasztott mennyiség 14 milliárd kWh-ról 184 milliárdra nőtt.²⁴⁹ A hozzáférés a városokban 100%, de a vidéki lakosság 99%-a számára is biztosított. A termelési kapacitás meghaladja a 70 ezer

²⁴⁷ Fakhari 2017: 254.

²⁴⁸ Zandi – Goodarzi 2017: 114.

²⁴⁹ Zandi – Goodarzi 2017: 115.

MW-ot. Ugyanakkor a rendszer nem kellő hatékonyságára utal, hogy a tényleges termelési csúcsmennyiség messze elmarad a lehetséges maximális kapacitástól. Ez elsősorban menedzselési problémák, illetve a gyakori meghibásodások miatti leállások miatt van.²⁵⁰

Ennek ellenére Irán szinte az összes szomszédos állammal (Afganisztán, Azerbajdzsán, Irak, Pakisztán, Törökország, Türkmenisztán) kereskedik. Legjelentősebb partnere Irak és Törökország, a nettó export a termelés 2,5%-át teszi ki. E mellett technikai és szakmai segítséget is nyújtanak energetikai projekteken, szintén elsősorban a régió országaiban.²⁵¹

A villamosenergia-szektor (termelés, átvitel, elosztás) nagyrészt állami kézben, de magánkézben lévő vállalatok is vannak a piacon. A magas beruházási igények és a technológiai fejlesztés miatt ugyanakkor itt is igény van a külföldi partnerek bevonására.

Irán villamosenergia-termelésének 79%-a származik gázból, 14%-a kőolajból, 5%-a vízi energiából és alig 1%-a nukleáris energiából.²⁵²

A szél-, a geotermikus, a hullám- és különösen a napenergiában óriási potenciál van, de még a fejlesztések elején állnak, így a termelésben elhanyagolható a részesedésük. A rendelkezésre álló szénvagyonra alapozva 2009-ben 650 MW-os szénerőmű épült 500 millió dollárból, ezt azonban gazdaságtalan működése miatt rövid idő után leállították.²⁵³

A legkézenfekvőbb és legolcsóbb lehetőséget a földgáz jelenti. A gáz- és gőzturbinás erőművek termelik az iráni elektromos áram nagy részét, a széleskörű elterjedtségnek köszönhető hogy Irán viszonylag jelentős tapasztalatokat halmozott fel e téren, és ma már képes a technológia hazai fejlesztésére és exportjára is. A vízienergia-termelés fejlesztése korábban ugyan népszerű volt, de sokszor átgondolatlan és a környezetre negatív hatást gyakorló projektek valósultak meg.

A legtöbb vitát kiváltó ágazat a nukleáris energia. A hetvenes években Iránnak ambiciózus nukleáris fejlesztési tervei voltak: négy nukleáris erőmű építését is tervezték, főként nyugat-európai cégek segítségével. Még 1975-ben kezdődött a busehri erőmű építése, a Siemens két 1300 MW-os reaktort állított volna üzembe, 3 milliárd dollárért. Darhovinban a franciák (Framatome) 1979-ben kezdték el két 910 MW-os reaktor építését 2 milliárd euróért. A forradalom győzelme után mindkét építkezés leállt, jóllehet Busehrben az egyik blokk lényegében elkészült, míg a másik félkész állapotban volt. Az iraki háború alatt légitámadásokban (1984–1988) meg is sérült a busehri erőmű.

1992-ben Irán Kínával állapodott meg arról, hogy a darhovini helyszínen két 300 MW-os reaktort épít, de a kínaiak amerikai nyomásra végül visszakoztak. Ugyanakkor állapodtak az orosz kormánnyal a busehri erőmű befejezéséről. Az irániak ragaszkodtak a már meglévő erőművi infrastruktúra és berendezések használatához, amibe az orosz Minatom beleegyezett. Mivel a Siemens nem nyújtott technikai segítséget, így az oroszok adaptálták a meglévő elemeket a saját technológiájukhoz (a berendezések 24%-a német, 36%-a iráni, 40%-a orosz). Az erőmű nukleáris hasadóanyagát szintén Oroszország adja, és vissza is veszi az elhasznált elemeket. A technikai nehézsé-

²⁵⁰ Zandi – Goodarzi 2017: 115.

²⁵¹ Zandi – Goodarzi 2017: 120.

²⁵² <http://www.world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-g-n/iran.aspx> (A letöltés ideje: 2018. 09. 23.)

²⁵³ <https://finansialtribune.com/articles/economy-domestic-economy/78574/iranian-coal-potential-untapped> (A letöltés ideje: 2018. 09. 23.)

gek miatt az erőmű 1000 MW-os egyes blokkja 2011-ben kezdte csak meg működését, és 2013-tól csatlakozott az elektromosáram-termelési rendszerbe.

Ahmadinezsád hatalomra kerülése új lendületet adott az atomprogramnak. 2008-ban saját fejlesztésű 360 MW-os nyomott vizes reaktorblokk építésébe kezdtek, míg 2013-ban bejelentették, hogy 16 új helyszínt jelöltek ki atomerőmű létesítésre. 2014-ben Irán megállapodott a Roszatommal négy további busehri és négy egyéb helyen építendő reaktorblokk kapcsán. 2016-ban meg is kezdték 2 darab 1000 MW-os blokk építését, 10 milliárd dolláros költséggel, 2024-es és 2025-ös átadással. 2015-ben Kínával egyeztek meg két kisebb erőmű építéséről a délkeleti országrészben (Makran-part), mindkét erőműben két 100 MW-os blokkal. A Perzsa-öböl menti helyszíneket az is indokolja, hogy az erőművekhez kapcsolódóan sólepárlókat is terveznek, ami az édesvízben szegény régiókban nagy jelentőséggel bír. Ugyanakkor Irán tektonikailag aktív terület, bár az erőműveket 8-as erősségű földrengésre tervezik, a kockázat mégis jelentős.

Az iráni urándúsítási program is a hetvenes évekre megy vissza, a franciáktól vették volna a technológiát, de 1979-ben felmondták a szerződést. 1991-ben újraindították atomenergia-programjukat, és az eredeti szerződés szerint kérték volna a franciáktól a teljesítést, de ezt a franciák a szankciók miatt nem teljesítették. A programot végül saját kutatói és gyártói bázisukra alapozva kezdték el. 2000 körül elkezdték építeni a natanzi dúsítót, mára pedig a dúsító centrifugák mellett több száz kisebb-nagyobb nukleáris projekt van folyamatban Iránban.²⁵⁴ Irán ragaszkodik a nukleáris energia békés felhasználásának lehetőségéhez, ehhez megfelelő hazai kapacitásokkal rendelkezik, azonban kérdéses, hogy a nemzetközi közösség (és főként az Egyesült Államok) hogyan viszonyul ehhez a törekvéshez.

3.3.2. Pénzügyi szektor

A forradalom előtt száz fölötti banki tevékenységet végző intézmény volt Iránban, jelentős volt a külföldi bankok részvétele, de hazai kereskedelmi bankból is 24 működött. A forradalom után államosították a teljes bank- és biztosítási szektort, és radikálisan átalakították annak működését is. Az új rendszerben, összevonások után, 3 állami tulajdonú kereskedelmi bank maradt (Bank Melli, Bank Sepah és az iráni Postabank), emellett hat, egy-egy területtel (mezőgazdasági, ipari, kitermelési, építési, export és szövetkezeti) foglalkozó speciális bank. A külföldi tulajdonú bankok száma is lecsökkent, a forradalom előtti 70 körüliről néhány tucatra, majd a 2011-es szankciók kapcsán ötre. A külföldi bankok ugyanakkor ki lettek zárva a lakossági szolgáltatási piacról, kizárólag a külkereskedelemmel foglalkozó vállalatokkal állhattak kapcsolatban. Ezek közül is több ország (USA, Franciaország) bankjai hivatalosan is tiltólistán voltak, így elsősorban német, svájci, japán és brit bankok képviseltették magukat.²⁵⁵

Az iráni alkotmány 2004-es változása, amely lehetővé tette a magántulajdonú vállalatok szélesebb elterjedését, a bankszektorra is kihatott. 2006-ban négy magántulajdonú beruházási bank jött létre, 2007-ben pedig privatizáltak öt állami bankot is. Jelenleg 30 bank és 5 hitelintézet van Iránban, ezek közül 20 magán-, 10 pedig állami tulajdonú. A bankszektor a GDP 2,5%-át adja.²⁵⁶

²⁵⁴ Soltani – Shaverdi 2013: 176.

²⁵⁵ Motamen-Samadian 2014: 146.

²⁵⁶ ILIA 2016: 8.

A forradalmat követően (1984-től) az iráni bankrendszerben bevezették a saria elveinek megfelelő pénzügyi rendszert. Irán így az egyetlen olyan állam lett, ahol kizárólag a kamatmentesség alapján működő bankok működhetnek.²⁵⁷ A bankoknak számos, az iszlám által előírt szabályt kell betartaniuk. A kamatmentesség csak a legismertebb ezek közül, de szintén alapvető a spekuláció tilalma. A bankoknak így különböző alternatív műveleteket kell alkalmazniuk. Mindezt nem a nyolcvanas évek Iránjában kellett kitalálni, számos muszlim országban léteztek már hasonló, iszlám alapokon működő bankok – Irán egyedisége inkább ennek kizárólagosságából adódik. Az első kamatmentes bank 1963-ban jött létre Egyiptomban, míg az 1980-as években Irán mellett Pakisztán is kísérletet tett az iszlám bankrendszer bevezetésére. Manapság a legtöbb muszlim országban jelen vannak ugyan az iszlám alapokon működő bankok, de részarányuk általában 50% alatti.²⁵⁸

Az iszlám bankok a kamatok (riba) helyett nyereség-veszteség megosztás elvén működnek, tiltottak a kiszámíthatatlan kockázatú ügyletek (gharar), a bankok csakis a törvényileg megengedett (halal) tranzakciókat végezhetnek. A kamat uzsorának számít, hiszen tényleges tevékenység nélkül juttat jövedelemhez, illetve a hitelnyújtó úgy jut előnyhöz, hogy ő maga nem vállal tényleges kockázatot.²⁵⁹ Igaz, egyes irányzatok a kamatot nem ellenérték nélküli követelésnek tekintik, hanem az idő- és likviditási preferencia feladásáért kapott értéknek.²⁶⁰ Valójában a kamatmentességhez ragaszkodó Iránban kamat helyett ideiglenes profitrészesedés (mobadala) illeti meg a pénzüket befektetőket, lényegében azonban ez teljesen kamatként működik: nem nagyon fordul elő olyan, hogy utólag (pl. a bank veszteségei esetén) a betéteseknek vissza kellene fizetni a kamatjövedelem egy részét. Bár az iszlám bankolási gyakorlatot sokan megbízhatónak és válságállóknak gondolják, hiszen a bankok nem vállalhatnak kockázatos ügyleteket, az iráni bankrendszer hatékonyság tekintetében sem teljesít túl jól.²⁶¹ A legtöbb bank tele van rossz hitelekkel²⁶², de a nemzetközi szankciók is negatívan érintették. E mellett az engedély nélküli pénzintézetek elterjedése is nehéz helyzetbe hozta a bankokat.

Az Iráni Nemzeti Bank az elmúlt években célul tűzte ki az alulteljesítő bankrendszer reformját: 2017 júniusában új tőke megfelelési szabályokat vezettek be, amely a Bazeli III rendszerben előírtak szintjére emeli a bankok sajáttőke állományát. E mellett a tőzsdén szereplő bankokat a nyereségük visszatartására kötelezték – igaz, a legtöbb bank esetében nem volt nyereség, sőt, a legtöbb bank kritikus helyzetben van hatalmas veszteségei miatt. A bankok profiltisztítással, nem banki tevékenységeik eladásával próbálnak tőkéhez jutni, de valószínűleg a bankrendszer állami tőkeinjekcióra is szorul. Emellett a kisebb és veszteségesebb bankok összeolvadása vagy felvásárlása is szükségessé válhat, a jelenlegi 30 bank helyett a harmada, mintegy 10 bank tudna életképesen működni a jelenlegi iráni bankpiacon.²⁶³

Az Iráni Nemzeti Bank intézményi szerepe és irányítása is megváltozott a forradalmat követően. A kormány, a parlament hozzájárulásával, erőteljesen beleszólhat a monetáris politikába, vagyis az intézmény függetlensége

²⁵⁷ Szudán szintén csak kamatmentes bankok működését engedi. Rafiei, 2016: 43.

²⁵⁸ Rafiei 2013: 123.

²⁵⁹ Brauksiepe 1992.

²⁶⁰ Rafiei 2013: 122.

²⁶¹ Khajehpour 2018.

²⁶² A rossz hitelállomány növekedésében jelentős szerepe van a hitelezés politikai befolyásoltságának és a korrupciónak. Khajehpour 2018.

²⁶³ Khajehpour 2018.

erősen korlátozott. Különösen érezhetővé vált ez 2005 után, Ahmadinezsád hatalomra kerülésével. A miniszterelnök bőkezű osztogatásba kezdett, ugyanakkor azonban kikelt a magas „kamatlábak” (nyereségek) ellen – azokat a sariával ellentétesnek, uzsorának nevezve. Mivel a jegybank nem értett egyet a kormány által erőltetett monetáris lazítással, 2007-ben lemondott a nemzeti bank elnöke. 2008-ban az infláció, a korábbi 10% körüli értékről 20% fölé emelkedett. Ennek ellenére a kormányfő ragaszkodott a kamatlábak csökkentéséhez. A kormányzat által diktált kamatpolitika a bankszektor is sújtotta, a magántulajdonú bankok, amelyek nem jutottak állami forrásokhoz, egyre komolyabb veszteségeket szenvedtek. Tovább erősítette a pénzügyi rendszer nehézségeit a 2012-es szankciók hatása. Iránt gyakorlatilag kizárták a globális pénzügyi rendszerből, ami a riál gyengüléséhez és az infláció felpörgetéséhez vezetett, ami 2013 júniusában 45%-os szinten tetőzött. Ezzel párhuzamosan a hitelforrások is beszűkültek, a kormányzat pedig egyre erőteljesebben avatkozott be a források elosztásába, meghatározva, mely szektorokat és ágazatokat kell előnyben részesíteni a hitelezésnél.²⁶⁴

A szankciók feloldása óta számos külföldi bank próbál ismét bejutni az iráni piacra, jóllehet, ez továbbra is kockázatos, és számos, a tevékenységet érintő korlátozással jár (például továbbra sem nyithatnak lakossági folyószámlát). Az osztrák Erste, a belga KBC mellett a kínai ICBC is szeretne Iránban megtelepedni.²⁶⁵

3.3.3. Oktatás

A gazdaság fejlődésében betöltött szerepe mellett a robbanásszerű népességnövekedésnek is köszönhetően, az oktatás szerepe megnőtt az utóbbi évtizedekben. A 80 milliós népesség 64%-a 30 év alatti, vagyis érintett az oktatásban, a megfelelő mennyiségű és minőségű szolgáltatás biztosítása pedig komoly erőfeszítéseket igényel.

Az írástudás terjesztése már a sahi modernizációban (fehér forradalom) is szerepet játszott, és ez a forradalom után is kiemelt prioritás maradt. Ugyanakkor az iszlám befolyás hatására jelentősen átalakult: nemi szegregációt vezettek be az iskolákban, és létrehozták a Kulturális Forradalmi Bizottságot, amely az oktatási anyagokat az iszlám tanításaihoz igazította. 1979-ben az ország 16 egyetemét bezárták, majd 1982/83-tól fokozatosan újra megnyitották, de szoros ideológiai felügyelet mellett. A köztes időszakban a nyugati ideológiákat (marxizmus, liberalizmus és egyéb „imperialista” ideológiák) propagáló oktatókat és diákokat eltávolították.

2016-ban 92 egyetem működik Iránban, mintegy 4,3 millió egyetemi hallgatóval.²⁶⁶ A 18–25 éves korosztály 34%-a a felsőoktatásban tanul, egyharmaduk műszaki és építési szakokon. A mennyiség azonban problémákat is rejt: a gazdaság nem képes felszívni a végzetetteket és a tömegoktatás minőségi problémákat is rejt.

A fiatalok közötti munkanélküliség magas, 2016-ban 26% fölött volt és felük felsőfokú végzettségű. Az álláshoz jutás sokszor kapcsolatokon és nem a tudáson múlik, ami szintén rontja a kilátásokat (és a rendszer hatékonyságát). Ez részben a tehetségesek kivándorlását, részben az otthon maradtak növekvő frusztrációját és elégedetlenségét eredményezi. Egyes becslések szerint az agyelszívás évi 50 milliárd dollár veszteséget is okozhat Iránnak.²⁶⁷

²⁶⁴ ILIA 2016: 6.

²⁶⁵ ILIA 2016: 18.

²⁶⁶ Mohseni-Cheraghrou 2017.

²⁶⁷ Mohseni-Cheraghrou 2017.

2015-ben a felnőtt lakosság 93%-a írástudó, ami messze a régiós átlag fölött van. A mennyiség helyett a minőség előtérbe helyezésére lenne szükség. 2012-ben jelentős oktatási reform indul, melynek célja a mai kihívásokhoz igazítani az oktatási rendszert.

A nők részvétele az oktatásban a sahi időszakban is alacsony volt, és az iszlám előretörése miatt sokan úgy vélték, hogy ehhez képest is visszalépés történik. A kilencvenes évektől azonban növekvő arányban kerültek be az oktatási rendszerbe. Mára a lányok beiskolázási aránya nemcsak más muszlim államokhoz viszonyítva, de világviszonylatban is kiemelkedő. Az egyetemi hallgatók között többségben vannak a lányok. De a nemi szegregáció továbbra is létezik, egyes szakok (összesen 77 szak, pl. mérnöki, számviteli²⁶⁸) el vannak zárva a lányok elől. A baha'i vallás követői (néhány százezres kisebbség) nem tanulhatnak az iskolarendszerben, mivel nem ismerik el hivatalos vallási kisebbségként őket.

²⁶⁸ <http://www.dw.com/en/education-for-all-not-in-iran/a-39395180> (A letöltés ideje: 2018. 09. 23.)

4. FEJEZET

Külkapcsolatok: külkereskedelem és külföldi tőke

Külpolitika és külkereskedelem a forradalom után

Irán külvilággal való kapcsolatrendszer rendkívül összetett, számos, olykor egymással is versengő tényező és érdek határozza meg. A legfontosabbak ezek közül: az iszlám forradalom ideológiája, az iráni vezetésnek a rendszer és az ország fenyegetettségével kapcsolatos percepciója, a hosszú távú iráni nemzeti érdekek, valamint az iráni rendszer elitjében meglévő különböző frakciók és csoportok.²⁶⁹ Ezért az iráni külpolitika sokszor ideológiavezéreltnek tűnik, máskor viszont nagyon is gyakorlatiasnak. Bár a kezdeti időszakban a „forradalom exportja” is a prioritások között szerepelt, de ez inkább csak ellenállást szült a régióban. Az elnyomottak támogatása (nemcsak a más országbeli síiták, de pl. a palesztinoké) vagy az USA- és Izrael-ellenesség állandó jellemzői az iráni külpolitikának, de a Nyugat jelenléte, politikai és gazdasági befolyása a térségben szintén állandóan támadott elemek. Ugyanakkor a gyakorlatiasabb oldala az iráni külpolitikának keresi a kapcsolatot a Nyugattal (természetesen csak az egyenrangú partnerek szintjén), főként az európai nagyhatalmakkal.

A Szovjetunióval, majd Oroszországgal szintén ambivalens a viszony. A forradalom után kezdetben jó kapcsolatokat ápolt a Szovjetunióval, de az afganisztáni beavatkozás, illetve a leszámolás az iráni kommunista párttal, a Tudehvel (1982-ben) megrontotta a kapcsolatokat. A kapcsolatok jelentette kölcsönös érdekek azonban mindkét felet a kétoldalú viszony normalizálása és javítása irányába terelte.

Az arab világgal szintén felemás a kapcsolatrendszer. Míg az irak–iráni háború idején a legtöbb arab ország Irak mögött sorakozott fel, és így Iránnal inkább ellenséges viszonyt ápolt, Kuvait iraki megszállása azonban új helyzetet teremtett a régióban. A palesztin kérdés és az Izrael-ellenesség sokáig szintén közös nevező volt, és kooperációra kényszerülnek az OPEC-ben is, ahol Szaúd-Arábia és Irán a két legmeghatározóbb termelő. A növekvő iráni külpolitikai aktivizmus Libanontól Szírián át Irakig vagy akár Bahrein és Jemen esetében azonban komoly aggodalommal tölti el főként Szaúd-Arábiát és az Öböl-államokat. A politikai ellenségeskedések ellenére azonban érdekes módon a kétoldalú kereskedelmi kapcsolatok többnyire normalisak.²⁷⁰ Az elmúlt időszakban Törökország fontos regionális partnerré vált viszont. A korábban korrekt, de hűvös viszony a mérsékelt iszlamista erők törökországi hatalomra kerülése után (2002) egyre barátságosabbá vált, a török gazdasági növekedés pedig egyre fontosabb kereskedelmi partnerré is tette a törököket.²⁷¹

²⁶⁹ Katzman 2016: 2.

²⁷⁰ Különösen igaz ez az Egyesült Arab Emírátsokra, amely Irán számára a modern termékek és technológiák egyik fő beszerzési forrása, és ahol a legtöbb iráni kereskedő cég tart fenn irodát. Katzman 2016: 10.

²⁷¹ Gourlay 2016: 115.

A Nyugathoz fűződő ambivalens iráni viszony legnagyobb nyertesei azonban egyértelműen az ázsiai, elsősorban a távol-keleti országok, akik az iráni kőolaj legfőbb felvevőpiacává váltak, és egyre inkább képesek pótolni a nyugati államokat a technológiaigényes termékek és beruházások terén is.

A hetvenes évek végén az Egyesült Államok és Nyugat-Európa számított Irán fő gazdasági partnerének. A forradalom után ez a prioritás megváltozott, ami nemcsak Iránnak a túlzott függőségtől és a külföldi dominanciától való félelméből fakadt, hanem a nyugati országok, ezen belül is elsősorban az Egyesült Államok, által bevezetett szankciók miatt.

A szankciók gazdasági hatását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az USA által a nyolcvanas évektől bevezetett szankcióknak mérsékelt hatása volt az iráni gazdaságra. Részben, mivel egyes szektorokra terjedt csak ki, így könnyen lehetett helyettesítő terméket találni más országok termékei között, még ha olykor drágábban és gyengébb minőségben is.²⁷² Az olajexport szintén megtalálta a keresletét, elsősorban Ázsia növekvő szükségletét elégítette ki. A beruházási szankciók is csak az amerikai cégeket tiltották ki, így a technológiát más országok cégein keresztül szerezték meg. Az egyedüli szektor, ahol ez nehézkes volt, főleg kezdetben, a hadsereg volt: itt az amerikai fegyverekhez szükséges alkatrészekhez és eszközökhöz (pl. töltényekhez, lövegekhez) a fekete piacon, közvetítőkön keresztül jutottak hozzá. A kétezres évek, de különösen 2006 után szintet váltott a szankciók komolysága, az ENSZ és az EU által bevezetett szankciók, különösen a banki átutalások és a biztosítási tevékenység tiltása már széles körű problémákat okozott az export és import esetében is. Bár a közvetett kereskedés, illetve az áttételes fizetés itt is működött, de ez már valóban jelentős költségnövekedést eredményezett.

Az iráni külkereskedelmi adatokat vizsgálva a fent említett trendek jól kirajzolódnak. A szankciók hatására 2010 után az iráni GDP és a külkereskedelem is jelentősen visszaesett, majd 2015 után indult ismét növekedésnek. Az export desztinációja rendkívül diverzifikált, Kína (4,1%), Irak (3,6%) és az Arab Emírségek (3,3%) a legjelentősebb partner.²⁷³ Az import koncentráltabb, itt az EAE (26,6%) megelőzi az EU-t (18,8%) és Kínát (10,3%) is. Termékszerkezetében az exportot továbbra is a kőolaj és más kitermelőipari termékek dominálják (63%), a feldolgozóipar (26%) és a mezőgazdaság (9%) előtt. Az import esetében a feldolgozóipari termékek dominálnak (69%), de az agrártermékek részaránya (24%) is magas.²⁷⁴

Az EU szerepe is jelentősen csökkent az utóbbi évtizedben, főként a szankciók hatására. Míg korábban (az 1990-es években) az exportban és az importban is 50% fölötti aránya volt az EU aránya, addig Ázsia 30-40%-kal bírt, jelenleg az EU részesedése 20% alatti az exportban és az import esetében, míg az ázsiai országok aránya 75% fölötti az exportban és az importban is.²⁷⁵

Az EU jó helyzetbe került a szankciók feloldása után (főleg amerikaiakhoz képest), de egyértelműen látszik, hogy az elmúlt évtizedben az ázsiaiak pozíciói erősödtek meg. Vannak ágazatok, ahol az EU meg tudta őrizni vezető pozícióját: az iráni polgári repülők átlagos életkora 23 év, az elkövetkező években 20 milliárdos nagyságrend-

²⁷² Habibi 2014: 176.

²⁷³ Ha az EU-t nem egy egységként, hanem tagállamonként nézzük.

²⁷⁴ Forrás: WTO, <http://stat.wto.org/CountryProfile/WSDBCountryPFView.aspx?Country=IR&Language=E> (A letöltés ideje: 2018. 09. 23.)

²⁷⁵ A szankciók feloldása az utóbbi években pozitív fordulatot jelentett: 2017-ben 30%-kal nőtt az EU kereskedelme Iránnal (12,8 mrd USD), de Irán így is csak a 33. partnere az EU-nak, Kazahsztán és Szerbia mögött.

ben van szüksége új repülőgépekre²⁷⁶, és itt az Airbus egyértelműen kedvező pozícióban van, hiszen a konkurens amerikai Boeingnek (főleg a szankciók megújítása után) nem sok esélye van. Az Airbus üzlete pedig másodlagos szolgáltatási piacot is teremt sok európai cégnek.²⁷⁷

Az autóiipari együttműködések is feléledtek, a hagyományosan jelenlévő franciák (PSA, Renault) mellett a német Daimler is kötött az Iran Khodróval együttműködési megállapodást.²⁷⁸ Itt azonban már erősebben érezhető az ázsiai (japán, dél-koreai, sőt kínai) konkurencia jelenléte is.

A félelmek továbbra is jelen vannak az iráni szerepvállalás (üzletelés, befektetés) kapcsán: részben mivel az iráni ellenérzések és bürokratikus akadályok továbbra is jelentősek, és az iráni gazdaság is labilis, de még inkább a szankciós bizonytalanságok miatt. A Trump által felmondott nukleáris megállapodás miatt újra megnehezültek a kapcsolatok, nehéz finanszírozást találni az iráni ügyletekhez. Megfigyelhető volt az utóbbi időben, hogy az USA újjáéledő szankciói kapcsán Japán és Dél-Korea együttműködött az USA-val (főként a folyamatban lévő észak-koreai tárgyalások miatt), Kína, India, valamint Oroszország nem, míg az EU a háttérben próbált nyomást gyakorolni, illetve tárgyalni az USA-val.

Az is jól látszik, hogy a kereskedelem nem mindig közvetlen: az amerikai szankció ellenére 2015-ben 6,5 millió iPhone volt Iránban.²⁷⁹

A szolgáltatásexport legfontosabb ágazata a turizmus, ami azonban Irán esetében rendkívül alulfejlett: a GDP 2%-át adja csupán, pedig potenciálisan akár az olajszektorral is vetekedhetne a bevétele.²⁸⁰ Az elmúlt három év-tizedben csak két új szálloda épült Teheránban. Az utóbbi időben azonban egyértelmű prioritássá vált a szektor fejlesztése: Irán 2-400 új három- és négycsillagos szállodát terveznek építeni, 5-ről 20 millióra növelve a turisták számát, 6 milliárd dollárról 25-30 milliárd dollárra növelve a szektor bevételét. A bővítésbe a nagy nemzetközi brandek is bekapcsolódnak, a francia Accor hotellánc 2015-ben nyitotta első szállodáját Iránban.

Külföldi tőkebefektetések

Irán a korábbi negatív tapasztalatok miatt erősen korlátozza a külföldiek jelenlétét a gazdaságban. Az Alkotmány 81. cikkelye alapján tilos külföldieknek koncessziós jogot biztosítani. Mint említettük, azonban sok esetben az alkotmányban foglaltak tényleges tartalma értelmezés kérdése, így a koncesszió itt úgy is érthető, hogy a külföldi befektető nem kerülhet monopol helyzetbe. Az Alkotmány 139. szakasza alapján az állam és a külföldi beruházó közötti vitás ügyekben az állam dönt. De 2001-ben Irán aláírta a New York-i Konvenciót a külföldi választott bíróságok döntéseinek iráni alkalmazásáról, illetve, bár nem tagja a Világbank beruházási vita-rendezési intézményének (ICSID), de számos bilaterális beruházási megállapodásban elfogadja az ICSID-bíráskodást.²⁸¹

A Khátami-elnökség alatt, 2002-ben fogadták el a külföldi befektetések ösztönzéséről és védelméről szóló törvényt. Ennek értelmében: nincs korlátozva a külföldi tulajdonrész, akár 100% külföldi tulajdonban lévő iráni vállalat

²⁷⁶ Beall 2016: 926.

²⁷⁷ Az Airbus 2017 végéig 100 repülőőről kötött megállapodást, ebből hármat szállított le.

²⁷⁸ A Fuso nevű teherautómárka iráni forgalmazásában működnek együtt, de egyelőre gyenge eladási eredményekkel.

²⁷⁹ Beall 2016: 931.

²⁸⁰ Beall 2016: 932.

²⁸¹ Beall 2016: 952.

is bejegyezhető, a befektetett tőke és a haszon is teljes mértékben kivihető az országból és a külföldiek a hazai befektetőkkel egyenlő elbánásban részesülnek.

A külföldi tőke számára a hagyományos domináns ágazatok, az olaj- és gázszektor, valamint a gépjárműipar jelentik a legvonzóbb beruházási célpontot. A szénhidrogének esetében a szinte kimeríthetetlen készletek kiaknázása a szankciók miatt alulfejlett, így óriási lehetőségeket rejt, bár nem kis kockázat mellett. Az iráni olaj- és gáziparba legalább 170 milliárd dollárnyi befektetés²⁸² kellene, hiszen az előregedő technológia miatt csökken a kitermelés, és a finomítási kapacitás szükséges bővítése is igényli a külföldi tőkét és technológiát.

Jelenleg három formában képzelhető el külföldi befektetés Iránban: közös vállalként (joint venture), visszavásárlásos (buy-back) ügylet formájában vagy ún. BOT- (build-operate-transfer) ügyletek esetében, ahol az építést és működtetést követően átadják a tulajdont a megbízónak, azaz az iráni államnak.²⁸³

A visszavásárlási egyezmények az olaj- és gázkitermelési megállapodásoknál jellemzőek. Az utóbbi időben azonban bevetté váltak az olyan szerződések, amelyekben a külföldi befektető a kutatásra közös vállalatot hoz létre az iráni nemzeti olajtársasággal (NIOC), amelyben a külföldi cég viseli a feltárás költségeit és kockázatát (hiszen nem biztos, hogy találnak gazdaságosan kitermelhető nyersanyagot).²⁸⁴ A következő fázisra, a feltárássra új közös vállalatot hoznak létre, amelyben a NIOC technikai partnerként szerepel, de a költségeket és kockázatokat továbbra is a külföldi fél viseli. A kitermelésnél több lehetőség is van, vagy a fejlesztő cég közreműködésével történik, vagy a NIOC veszi át, vagy új, kitermelő céget hoznak létre, amely a fejlesztő cég technikai és pénzügyi támogatásával működik.²⁸⁵

A BOT-projektek általában az infrastruktúra-építés (erőművek, repülőterek, autópályák) esetében jellemző, itt a külföldi befektető finanszírozza a projektet, a működtetés bevételeiből finanszírozza költségeit, majd az előre rögzített működtetési idő lejártával átadja a tulajdonjogot az illetékes kormányzati szervnek.

A külföldi tőke beáramlását elősegítő szabályok mellett persze nem elhanyagolhatók az akadályok sem: a külföldi befektetések továbbra is engedélyhez kötöttek, és az engedély megszerzése lassú, bürokratikus és drága folyamat. Külföldi továbbra sem szerezhetsz földtulajdont Iránban. Bár az iráni bejegyzésű vállalatok nem számítanak külföldinek, ennek ellenére számos korlátozás él a tulajdonszerzésükkel kapcsolatban. A külföldi befektetők mind a tőkebefektetésekkor, mind a tőke kivitelnél a hivatalos árfolyamon válthatják át a valutákat, ami jelenleg 15-20%-kal tér el a nem hivatalos árfolyamtól. Mivel Irán nem tagja a Világbank befektetési viták rendezését segítő intézményének (ICSID), így ezen vitákat iráni bíróságok tárgyalják.²⁸⁶

Az ezredforduló után létrehozott teheráni értéktőzsdén sokáig jelentős korlátozások vonatkoztak a külföldi tulajdonszerzésre. 2010-től a tőzsdén jegyzett vállalat részvényeinek 20%-a lehet külföldi tulajdonban, de az egy

²⁸² Beall 2016: 919.

²⁸³ Karimian et al. 2018: 92.

²⁸⁴ A fix hozamú visszavásárlásos modell mellett lehetőség nyílt rugalmasabb hozamú konstrukciókra is, ami vonzóbb lehet a külföldi befektetőknek. (Beall 2016: 920.)

²⁸⁵ Karimian et al. 2018: 96.

²⁸⁶ Kivéve, ha kétoldalú befektetési egyezmény keretében megállapodik a befektető ország és Irán, ilyenkor az UNCITRAL is lehet döntéshozó. (Debouzy 2017.)

külföldi tulajdonoshoz tartozó részesedés nem lehet 10%-nál magasabb és minden tranzakciót engedélyeztetni kell.²⁸⁷ 2015-ben a tőzsdéi részvények mindössze 3%-a volt külföldi kézben. A jó lehetőségek mellett magasak a kockázatok: a könyvelés megbízhatósága és átláthatósága, a szellemi tulajdonjogok gyenge védelme, a politikai kockázatok (bürokrácia, kormányzati beavatkozás), az államosítás, a szankciók visszaállítása mind növeli a külföldiek számára az iráni befektetések veszélyeit.

A gazdasági fejlődés támogatása érdekében és a külső kapcsolatok javítására 1993-ban három szabadkereskedelmi zónát jelöltek ki (Kis- és Kesm-sziget, valamint Habahar kikötője).²⁸⁸ A szabadkereskedelmi zónák sajátossága a 20 évnyi adómentesség, a korlátozás nélküli külföldi befektetés lehetősége, szabad tőke és profit be- és kiáramlással, befektetésvédelemmel, vízummentességgel és egyszerűsített tartózkodási engedéllyel, valamint könnyített munkaerőpiaci és társadalombiztosítási szabályozással, valamint vámmentes termékimporttal és a félkésztermékek esetében biztosított vámmentes iráni bevitel lehetőségével. Jelenleg hét ilyen szabadkereskedelmi övezet működik Iránban. A szabadkereskedelmi zónák célja a külföldi tőke vonzása és a nem olajipar erősítése volt. Bár sok ország (pl. Kína) esetében ezek a speciális jogállású területek a gazdasági fejlődés és a külföldi tőke bevonásának motorjai tudtak lenni, Irán esetében korántsem volt ilyen sikeres az elképzelés: a szankciós környezet és a külföldi tőkével szembeni bizalmatlanság is akadályozta a zónák hatékony működését.²⁸⁹

²⁸⁷ Karimian 218: 100.

²⁸⁸ 1989-ben már lehetővé tették speciális gazdasági övezeteket létrehozását is. Jelenleg speciális gazdasági zónából 14 működik Iránban. Ezek regionálisan elszórtan helyezkednek el, és bár itt is cél volt a külföldi befektetők bevonása, ezeket inkább logisztikai és munkahelyteremtési szempontok motiválták. (Hakimian 2014b: 107.)

²⁸⁹ Hakimian 2014b: 119.

5. FEJEZET

Társadalmi igazságosság és egyenlőtlenség

A forradalom után az új rezsimnek meglehetősen elnagyolt nézetei voltak az iszlám állam és ezen belül a gazdaság működéséről, a megvalósítással és a működtetéssel kapcsolatban gyakorlatilag nem volt pontos elképzeléseik. Az a terület, amely leginkább foglalkoztatta az iszlám gazdaságelmélettel foglalkozókat, a társadalmi igazságosság volt.²⁹⁰ A sahi időszak gyorsütemű, felülről is erőltetett gazdasági modernizációja ugyanis, mint azt a korábbiakban láthattuk, komoly társadalmi feszültségeket gerjesztett.

Az Iszlám Köztársaság 1979-ben elfogadott alkotmánya a kormányzat felelősségévé tette, hogy a polgárok számára megfelelő lakhatást, foglalkoztatást és megélhetést biztosítson. Szintén kifejezetten előírja a regionális különbségek csökkentését és a vidéki népesség kiemelt támogatását. Az első évtizedben az átalakulás miatti visszaesés és az iraki háború is nehezítette a célok megvalósítását. Khomeini óvakodott a helyzet javulása kapcsán a populisztikus kijelentésektől, nem támasztott nagy elvárásokat. A háború végeztével azonban a szegénység megszüntetésére, a legelesettebbek támogatására tett ígérek egyre növelték a várakozást.²⁹¹ Rafszandzsáni, aki leginkább a kereskedőelit képviselője volt, elnökként a gazdaság hatékonysági problémáira helyezte a hangsúlyt, így az egyenlőség és a szegények támogatása vesztett prioritásából. Ez azonban eltért az alapvető ideológiai iránytól, ami a vezetés egy részében és a társadalom alsóbb rétegeiben is ellenállást szült. A privatizáció, a támogatások csökkentése, a Nyugattal való kapcsolatok javítása mindet tovább erősítette, de még az infrastruktúra fejlesztése is jelentős befektetést igényelt, és ezt is a „társadalomtól kellett elvonni”. Rafszandzsánit követően Khátami elnöksége idején is a gazdasági reformokra összpontosítottak, az alacsony jövedelműek kiemelt támogatása továbbra is kevesebb figyelmet kapott ebben az időszakban, így a reformista erők politikai támogatottsága is csökkent. Ez is magyarázza 2005-ben a populista és egyenlőségpárti Ahmadinezsád hatalomra jutását, akinek a politikájában ismét központi szerepet kapott a társadalmi egyenlőség és a szegénység kezelésének kérdése.²⁹²

Bár 2005 után a magas kőolajárak számos népszerű (és költséges) hangulatjavító intézkedést tett lehetővé, hamar kiderült, nemhogy az új programok, de a korábbi évtizedekben alkalmazott eszközök sem fenntarthatóak. A szegények támogatásának legegyszerűbb módját az alapvető élelmiszerek és az üzemanyag szubvencionálása adta. Ez mindig is drága és kevésbé hatékony szociálpolitikai eszköz volt, a növekvő globális élelmiszer- és üzemanyagárak mellett pedig egyre kevésbé volt finanszírozható. 2008 és 2010 között a kormány már évi 90-100 milliárd

²⁹⁰ Menashri 2001: 105. A legjelentősebbek Mohamed Bakir el-Szadr, Mahmúd Talekání, Abulhasszán Bani-Szadr, de akár Khomeini is említendő, számos megnyilatkozásában foglalkozott a kérdéssel.

²⁹¹ Menashri 2001: 107.

²⁹² Dijani 2016: 86.

dollárt költött támogatásokra.²⁹³ Ezért 2010-ben úgy döntöttek, hogy átalakítják a támogatási rendszert. 16 termék esetében fokozatosan leépítették a támogatásokat.²⁹⁴ Az áremelkedés negatív hatásainak enyhítésére jövedelmi támogatást nyújtottak az alacsonyabb jövedelmű csoportoknak. Bár az eredeti tervek szerint ez a lakosság 50%-a lett volna, 2010 végére a lakosság 90%-a (72 millió ember) vált jogosulttá a személyenként havi 45 dollárnyi jövedelemkompenzációra.²⁹⁵

A támogatások eltörlésének alapvetően pozitív közgazdasági hatása van, hiszen növeli az erőforrások hatékony felhasználását és csökkenti a pazarlást, de az árváltozásokban testet öltő bizonytalanság komoly negatívumnak számít. A 16 termék árának megugrása is tovagyűrűző hatással volt, más, korábban nem támogatott áruk is megemelkedett. Tovább rontotta a reform hatását és főként annak megítélését, hogy pont ebben az időben (2010–2012) a nemzetközi szankciók erősen kihatottak az iráni gazdaságra teljesítményére. Számos vállalat bezárt, sok háztartás megélhetési gondokkal küzdött. Mivel a gazdaságpolitikai hibák, a fokozódó szankciók, a felpörgő infláció és a csökkenő kőolaj-jövedelem kérdéssé tették a program kimenetelét, a parlament 2012-ben leállította a reform végrehajtását.

Szintén ehhez az időszakhoz köthető az Igazságosság Részvény (szaham-é edalat) program. A korábban elhatározott privatizáció keretében az állami vállalatok 80%-át privatizálták és ennek felét szintén a szegényebb társadalmi rétegeknek adták. Bár ez szintén a társadalmi igazságosság és az egyenlőbb jövedelemelosztás irányába tett lépésnek tűnik, valójában elhanyagolható hatása volt: az amúgy is jövedelmezőségi gondokkal küzdő állami vállalatok részvényeinek gyakorlatilag nem volt hozama, az eladhatatlan részvényekből így ténylegesen nem származott jövedelme a kedvezményezett csoportoknak.

A vagyon kezelésének egy másik, már a forradalom után népszerűvé vált formája a jótékonyági alap (bonyad). A bonyadok az új iráni rendszer kulcsszereplői. Szoros kapcsolatban vannak a politikai intézményekkel, óriási anyagi eszközök fölött rendelkeznek, ugyanakkor a társadalom irányába ők látnak el és finanszíroznak számos szociális eszközt.²⁹⁶ Már a sahi időkben is léteztek ilyen alapok, de a forradalom után nőtt meg igazán a jelentőségük. A legjelentősebb alapok az Elnyomottak Alapja (Bonyad-e Moszta'zafin), a Mártírok Alapja, és a Khomeini Imám Jótékonyági Alap. Az alapok vagyonát kezdetben a régi rezsim elitjének elkobzott vagyona adta, de később is rendszeres költségvetési támogatást kaptak. Cserében az alapok a célcsoportok támogatásában aktív szerephez jutottak és így az állami szociálpolitikai fontos részeivé váltak.

A nyolcvanas években Khomeini által meghirdetett népesedési politika, a „sok kis katonát az iszlám forradalomnak” gyors népességnövekedést és így új társadalmi problémákat is generált. Növekedett az igény az oktatási és egészségügyi szolgáltatásokra, az ezredfordulót követően, a népességrobbanás felnövekvő generációja egyre inkább igényelte új munkahelyek teremtését.²⁹⁷

²⁹³ Motamen-Samadian 2014: 136. A támogatásból 35-40 milliárd volt az üzemanyag szubvenciója.

²⁹⁴ Többek között az üzemanyag, a víz, a liszt, a kenyér, a búza, a rizs, az olaj, a tej, a cukor, a postai és közlekedési szolgáltatás ára esetében 5 év alatt csökkentették volna az ártámogatást.

²⁹⁵ Az infláció megugrása miatt a jövedelemkompenzációt megnövelték, ez azonban ismét komoly terhet rótt a költségvetésre. 2011-ben ezért 10 millióval csökkentették a kompenzációra jogosultak számát.

²⁹⁶ Jenkins 2016: 158.

²⁹⁷ Ahmadinezsád elnöksége idején, 2005-ben hozták létre a Reza Imám Jótékonyági Alapot, amely a fiatalok munkához juttatását, házasságkötését és otthonteremtését támogatta.

Bár a társadalmi problémák egy részét sikerült kezelni, és számos humán fejlődés mutató (oktatás, egészségügy) jelentősen javult a forradalom óta eltelt időszakban, a társadalmi egyenlőtlenség kapcsán nem sokat változott a helyzet. Az iráni egyenlőtlenség alakulásának mérése sok szempontból nehéz: részben, mivel jelentős a fekete gazdaság, ami enyhíti a hivatalos jövedelmi egyenlőtlenséget, másrészt az állam jelentős árszubszenciákkal befolyásolja az alapvető termékek és szolgáltatások árát, emellett a jótékonyági alapok szociális tevékenysége (ingyen biztosított áruk és szolgáltatások, egyéb támogatások) is sok tekintetben javítja a leginkább rászorulóknak helyzetét.²⁹⁸

A hivatalos adatok alapján, a forradalom utáni kisebb csökkenést követően, a Gini-mutató nagyjából stabilan a 0,43–0,45 közötti sávban mozog²⁹⁹, bár az utóbbi évekre vonatkozó adatok ennél némileg alacsonyabb, 0,38-as értéket mutatnak.³⁰⁰ Az egyenlőtlenség mértéke (1984 és 2013 közötti átlag) Iránban volt a legmagasabb a Közel-Keleten, a térség többi országában jellemző módon 0,3 és 0,4 közötti értékek voltak jellemzők.³⁰¹

Általánosságban a szakirodalom összefüggést talál a természeti erőforrásból (pl. kőolaj) származó jövedelmek és az egyenlőtlenség között, ez azonban nem feltétlenül áll fenn, sokban függ az intézmények minőségétől, amelyek jó esetben kezelni tudják ezt a helyzetet. Dijani azt találta³⁰², hogy míg általában Irán esetében is fennáll az összefüggés a növekvő olajbevételek és a növekvő egyenlőtlenség között, az intézményi tényezők hatása nem elhanyagolható. Irán esetében a pénzügyi intézmények fejlődése és a növekvő infláció negatív tényezőként hatott és növelte az egyenlőtlenséget, míg az oktatási, lakhatási és szociális kiadások emelkedése pozitív hatással volt. Ugyanakkor összességében azt mondhatjuk, hogy a szegénységcsökkentő program hatékonysága és sikeressége nem volt elégséges az egyenlőtlenség tényleges csökkentésére.³⁰³

Az egyenlőtlenség másik területe a nők helyzetével kapcsolatos. Bár az oktatásban viszonylag magas a lányok aránya, a munkaerőpiaci részesedésük ma is rendkívül alacsony. Iránban a munkaképes korú nőknek mindössze 17%-a dolgozik, ami az egyik legalacsonyabb a világon.³⁰⁴ Ez azt is jelenti, hogy az iráni családok 80%-a tradicionális, egykeresős család. Ez abból a szempontból hátrányos, hogy a családok jövedelme jóval érzékenyebb valamilyen negatív gazdasági sokk esetén. Empirikus adatok alapján is jól látszik, hogy a magasabb nemi egyenlőtlenséggel bíró országok esetében a jövedelmi egyenlőtlenség is magasabb.³⁰⁵ A nők között a munkanélküliségi ráta 20% körüli, vagyis a férfiaknál mért duplája, ami szintén diszkriminatív munkaerőpiaci helyzetre utal.³⁰⁶ Számítások szerint a nők alacsonyabb foglalkoztatása a nemzeti jövedelem mintegy 40%-os kiesését okozza.³⁰⁷

²⁹⁸ Farzanegan – Alaedini 2016: 7.

²⁹⁹ Alaedini – Ashrafzadeh 2016: 22.

³⁰⁰ Dijazi 2016: 86.

³⁰¹ A legmagasabb Tunézia (39,95) és Marokkó (39,84), a legalacsonyabb Irak (29,54) és Egyiptom (30,75) esetében volt. Farzanegan et al. 2016: 112.

³⁰² Dijani 2016: 103.

³⁰³ Farzanegan et al. 2016: 112.

³⁰⁴ Chamrou 2016: 131.

³⁰⁵ Chamrou 2016: 135.

³⁰⁶ Chamrou 2016: 140.

³⁰⁷ Chamrou 2016: 143.

KONKLÚZIÓ

A könyv témája Iránnak az elmúlt évszázadban lezajlott gazdasági átalakulásának vizsgálata: hogyan zajlott és miért vallott kudarcot a nyugati típusú modernizációs folyamat, és milyen alternatív fejlődési utat kínál az iszlám modell, ami az elmúlt négy évtizedben jellemezte Iránt.

Az iráni modernizáció a Pahlavi-dinasztiához (1925–1978), Reza Khanhoz és fiához, Mohamed Reza Pahlavihoz köthető. Az ő uralkodásuk alatt indult el és ért véget 1978-ban a nyugati politikai és gazdasági rendszer átvételével zajló modernizációs folyamat. 1925-öt követően Reza Khan, a politikai rendszer szekularizálásával és az ipari fejlődés megindításával teremtette meg az alapokat, míg fia az 1962-es Fehér Forradalommal és az azt követő 15 év gyorsított gazdasági fejlesztésével tette Iránt modern, iparosodó országgá.

1978-ban még az országgal foglalkozó szakértők nagy részét is váratlanul érte a rendszerellenes tiltakozások ereje és a korábban a térség legstabilabb hatalmának tartott sahi államgépezet rendkívül gyors bukása. Az okokat keresve több oldalról, különböző szempontok szerint vizsgáltuk a kérdést, hiszen egy alaposabb magyarázathoz mindezeket a tényezőket figyelembe kell venni.

Elsőként azokat a tényezőket vettük számba, amelyek adottságként voltak jelen, tehát már a kezdetektől hatottak a modernizáció menetére, akár pozitívan, akár negatívan. Ha a földrajzi adottságokat tekintjük, akkor a hatalmas távolságok, a hegységektől és sivatagoktól szabdaltsága, amely elszigetelte a népeket egymástól és a kapcsolatok fejlesztése helyett az önálló kisközösségek kialakulásának irányába hatott, kétségkívül negatívan ítélni lehet, hiszen hátráltatta a belső integrálódás létrejöttét. Ugyanez elmondható a rendkívül heterogén népesítésről is. A síita iszlám pozitív tényezőnek tekinthető abból a szempontból, hogy általános elterjedtsége révén egységesítette az irániakat. Ha azonban a modernizáció szempontjából nézzük, tradicionalizmusa, fatalizmusa és a nyugati civilizáció térhódítását ellenző beállítottsága ellenkező hatással bírt.

Az ország rendelkezésére álló gazdag olajkincs megkönnyítette a modernizáció végrehajtását, hiszen anyagi forrást biztosított, önmagában azonban nem válhatott a modernizáció motorjává, sőt, a jelentős jövedelembeáramlás komoly torzító hatásokkal is bírt.

Az adottságok után nézzük meg a modernizáció során milyen alapvető hibák, illetve hiányosságok merültek fel. Az agrárreform szétbomlasztotta az ősi, közösségre épülő mezőgazdasági termelési rendszert, az így felszabaduló és munkáért a városokba áramló tömegek viszont kielégítették az ipar munkaerő-szükségletét. Modern, hatékony agrárszektort azonban nem sikerült létrehozni, így az agrárkibocsátás fokozatosan csökkent.

Az importhelyettesítő iparosítás, az önerőre támaszkodás a hatvanas években számos fejlődő országban képezte a fejlesztési stratégia alapját. Valójában sehol sem vált be, a fogyasztási cikkek termelése csak tovább növelte a félkész termékek révén az importszükségletet. Alacsony maradt ugyanakkor az áruexport, a növekvő import fezzetként az olaj állt egymagában, azaz Irán veszélyes mértékben függött az olajpiac helyzetétől.

Önmagában ezek a tényezők még nem eredményeznék a teljes modell bukását. Hasonló, sőt súlyosabb hibákat más fejlődő országokban is elkövettek, legtöbbjük súlyosan el is adósodott a hetvenes évek folyamán, amit Irán, az olajnak köszönhetően, el tudott kerülni.

A súlyosabb gondok, paradox módon, az olajrobbanással jöttek el. Az olaj révén keletkezett forrásbőség elrejtett bizonyos hiányosságokat vagy elodázta orvoslásukat, így például a szükségessé váló stabilizációs és szerkezetkorrekciós intézkedéseket megtételét is.

A gazdaság nem volt képes felszívni az 1974 és 1977 között beáramló csaknem 90 milliárd dollárnyi tőkét. A pénz jelentős része importcikk fogyasztásra ment el vagy szétfolyt az adminisztrációban, a pazarlás általánosan jellemzővé vált. A fejlesztésre költött pénzek is improduktív célokra (pl. hadseregfejlesztés), illetve presztízsbetűzésbe áramlottak. Az elképzelések szerint az ezredfordulóra Iránnak a világ ötödik legnagyobb hatalmává kellett volna válnia, amihez gyors fejlesztési ütemet kellett diktálni.

A megálmodott fejlődés elsődleges gátjává az infrastrukturális tényezők váltak, ezek ugyanis rövid távon nem voltak képesek alkalmazkodni a megnövekedett igényekhez. Az energiatermelés, a közlekedés és még inkább az oktatás a gazdaság szűk keresztmetszetét jelentette.

Kettészakadt a társadalom is, az olajjövedelemből részesülőkre és azokra, akik úgy érezték, kimaradnak a szerencséből. Az erőteljes ipari és népességkoncentráció miatt az elégedetlen tömegek a nagyvárosokban összpontosultak. A nyugati modernizációs modellt a kezdetek óta ellenző mollahok könnyen feltűzelhették őket, amiben nem kis része volt a karizmatikus és a nép körében már életében szentként tisztelt Khomeini személyiségének is. Az elégedetlen társadalom megdöntötte a Pahlavi-rezsimet, a sahot és híveit száműzetésbe kényszerítették, és a forradalom után a hatalom az iszlám klérus és Khomeini kezébe került.

A Khomeini által létrehozott új rendszer a korábbi modernizációs út tagadására épült: a nyugati minták átvétele helyett vissza kell térni az iszlám által kínált megoldásokra, a Nyugattal és főként az Egyesült Államokkal való szoros szövetség helyett az önálló és független állam megteremtését kell elérni, míg a pazarlás és túlfogyasztás helyett egy aszketikusabb, a hagyományos társadalmi és vallási értékeket jobban figyelembe vevő társadalmi berendezkedésre van szükség. Az új állam politikai és jogrendszerét is ezekhez az elvekhez próbálták igazítani: bár az ország megtartotta a korábbi politikai intézményrendszer jórészét (pl. hatalmi ágak szétválasztása, parlament), iszlám jogtudósokra bízta annak eldöntését, hogy a célok és eszközök megfelelnek-e az iszlám előírásainak. A gazdasági rendszert is ennek megfelelően alakították át, bevezették a kamatmentes pénzügyi rendszert, nagyobb hangsúlyt adtak a közösségi tulajdonnak, a szegényeket és elnyomottakat támogató intézményrendszert hoztak létre.

Az új, iszlámon alapuló gazdasági rendszer működésének tényleges értékelését sok tényező nehezíti: az első évtized háborúskodással telt, a különböző intenzitású nemzetközi szankciók pedig végigkísérték az elmúlt negyven esztendőket. Ami pozitívumként kiemelhető: a gazdaság az új feltételek mellett is működőképes maradt, képes volt a növekvő népesség ellátására, saját ipari bázist épített ki, amely jelentős részben ki tudta elégíteni a hazai igényeket, egyes szektorok exportképes termékeket is képesek előállítani. Az iszlám alapokra helyezett kamatmentes pénzügyi rendszer működik, felszámolták az analfabetizmust és a széleskörűvé váló oktatás révén Irán humánfejlettségi mutatója az egyik legmagasabb a régióban.

Másrésről a gazdaságirányítás következetlenségei és hibái negatívan befolyásolták a gazdaság teljesítményét. A közösségi (állami, szövetkezeti) tulajdonba vett termelőegységek hatékonysága alacsony volt, a különböző jóléti alapokhoz átcsatornázott vagyon és jövedelmek felhasználása átláthatatlan volt, az inkább ideológiai, mint szakmai szempontok alapján választott káderek hozzáértése nem mindig volt megfelelő. Az iszlamosított bankrendszer, bár működőképes maradt és képes volt ellátni feladatát, nem váltotta valóra a hozzá fűzött – túlzó – reményeket. A minél teljesebb függetlenségre törekvés elszigeteltséget eredményezett, a külföldi befektetők elmaradása a modern technológiához való hozzáférést is korlátozta.

Irán jövőjével kapcsolatban számos kérdőjel merül fel. Az iráni rendszer és az iráni vezetés a sahi rendszerrel szemben jött létre, a forradalom alakította ki legitimitását és a velajat-é fakih, az iszlám jogtudósok irányítása jelenti a lényegét. Csaknem 40 évvel a forradalom után azonban a forradalmi hevület már nincs sehol, a lakosság jelentős része nem is élt a sahi uralom alatt. A külső fenyegetettség, ami a rendszer egyik legitimáló ereje, lecsökkent, a rendszer szétbomlására törő „sátáni” erők elleni összefogás jelszava egyre inkább erejét veszti – az emberek számára az egyéni boldogulás áll a középpontban. A 80 milliós népesség ellátására a gazdaság teljesítőképességét és munkaerő-felvevő képességét is fokozni kell, ez pedig az ország külkapcsolatainak újraélesztését és a világgazdaságba történő nagyobb fokú bekapcsolódását igényli.

Sokan Kínát hozzák fel példaként Irán előtt, amely úgy volt képes integrálódni a világgazdaságba, hogy közben megőrizte saját politikai rendszerét, a Kommunista Párt maradt uralmon, míg a gazdaságot fokozatos és tudatos reformokkal alakították át és tették versenyképessé. Valójában a kínai kommunista párt már csak nevében kommunista, a gyakorlatban nem sok köze van az eredeti elvekhez, és ez az, ami az iráni konzervatív vallási elitet is eltántorítja a nyitástól és a radikálisabb reformoktól.³⁰⁸ Valójában az iráni rezsim rendkívül pragmatikus: az „iráni modell” fenntartása a céljuk és ezért jelentős áldozatokra képesek. A jövő kérdése marad azonban, hogy a meddig megy el Irán az utóbbi években megindult gazdasági nyitás terén, mennyiben engedi a külföldi tőke térnyerését az országban, illetve hogy meddig képes fenntartani a rezsim a legitimitációját biztosító társadalmi támogatottságát.

³⁰⁸ Ld. N. Rózsa – Szigetvári 2018.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Abrahamian, Ervand (1982): *Iran – between two revolutions*. Princeton University Press, Princeton NJ.
- Abrahamian, Ervand (2008): *A History of Iran*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Akbarzadeh, Shahram – Conduit, Dara (2016): Rouhani's First Year in Office: Opportunities and Risks in Contemporary Iran. In: Akbarzadeh, Shahram – Conduit, Dara (2016), pp. 1–17.
- Akbarzadeh, Shahram – Conduit, Dara (szerk.) (2016): *Iran in the World. President Rouhani's Foreign Policy*. Palgrave Macmillan, London – New York.
- Alaadini, Pooya – Ashrafzadeh, Hamid R. (2016): Iran's Post-revolutionary Social Justice Agenda and Its Outcomes: Evolution and Determinants of Income Distribution and Middle-Class Size. In: Farzagean, Mohammad Reza – Alaadini, Pooya (2016), pp. 15–46.
- Alami, Randa (1989): L'économie iranienne depuis quinze ans: un bilan. *Problemes Économiques*, no. 2. 126.
- Alizadeh, Parvin (2014a): The political economy of petro populism and reform, 1997–2011. In: Alizah, Parvin – Hakimian, Hassan (2014), pp. 76–101.
- Alizadeh, Parvin (2014b): The development of Iran's auto industry in a comparative perspective. In: Alizah, Parvin – Hakimian, Hassan (2014), pp. 150–171.
- Alizah, Parvin – Hakimian, Hassan (szerk.) (2014): *Iran and the Global Economy. Petro populism, Islam and economic sanctions*. Routledge, London – New York.
- Amidian, Hazar (2017): Gazing Upon the Land of Oil Through the Prism of Structure, Elite Action, and Civil Society. In: Vahabzadeh, Peyman (ed.): *Iran's Struggle for Social Justice. Economics, Agency, Justice, Activism*. Palgrave Macmillan, pp. 29–46.
- Amirahmadi, Hooshang (2012): *The Political Economy of Iran under the Qajars: Society, Policy, Economics and Foreign Relations 1796–1936*. I. B. Tauris, London – New York.
- Amuzegar, Jahangir (1993): *Iran's economy under the Islamic Republic*. I. B. Tauris, London–New York.
- Amuzegar, Jahangir (2014): *The Islamic Republic of Iran. Reflection on an emerging economy*. Routledge, London – New York.
- Ansari, Ali M. (2007): *Modern Iran. The Pahlavis and After*. Routledge, London – New York.
- Ashtarian, Kioomars (2015): Iran. In: *UNESCO Science Report: towards 2030*. UNESCO Publishing, Paris.
- Askari, Hossein (2013): *Collaborative Colonialism. The Political Economy of Oil in the Persian Gulf*. Palgrave Macmillan, New York.
- Avery, Peter et al. (szerk.) (1991): *The Cambridge History of Iran*. 7th volume, Cambridge University Press, Cambridge.
- Axworthy, Michael (2013): *Revolutionary Iran. A History of the Islamic Republic*. Oxford University Press, Oxford – New York.
- Azimi, Sarah Roja (2016): *Kaufvertragsstörungen aus Sicht des BGB und des iranischen Rechts. Das Wirtschaftsembargo gegen den Iran*. Springer, Wiesbaden.
- Bank Markazi Iran (BMI): *Annual Report and Balance Sheet, 1973–1978*.
- Banouei, Ali Asghar – Aryafar, Azim (1991): Economic Planning in Iran Roots, Processes and Prospects. *Asian and African Studies*, 25/2. , pp. 161–177.

- Bayadour, Darioush (2010): *Iran and the CIA. The Fall of Mosaddeq Revisited*. Palgrave Macmillan, Basingstoke – New York.
- Beall, Christopher (2016): The Emerging Investment Landscape of Post-Sanction Iran: Opportunities, Risks, and Implications on US Foreign Policy. *Fordham International Law Journal*, 39/4., pp. 839–1023.
- Behdad, Sohrab (1996): The Post-Revolutionary Economic Crisis. In: Rahnema, Saeed – Behdad, Sohrab (szerk.): *Iran after the Revolution. Crisis of an Islamic State*. I. B. Tauris, London – New York, pp. 97–129.
- Bharier, Julian (1971): *Economic development in Iran 1900–1970*. Oxford University Press, London.
- Brauksiepe, Ralf (1992): *Das Bankwesen der Islamischen Republik Iran: Konzepte, Erfahrungen und Perspektiven*. Materialien und Kleine Schriften 138., Institut für Entwicklungsforschung und Entwicklungspolitik, Bochum.
- Central Bank of the Islamic Republic of Iran (CBIRI): *Economic Report and Balance Sheet, 1979–1994.*, Teherán.
- Chamlou, Nadereh (2016): Gender Inequality and Income Inequality in Iran. In: Farzanegan – Alaedini (2016), pp. 129–154.
- Csicsmann László (2008): *Iszlám és demokrácia a Közel-Keleten és Észak-Afrikában: A nyugati típusú demokrácia adaptálásának lehetőségei és korlátai a tágabb értelemben vett Közel-Keleten*. Dialóg Campus, Budapest.
- Csicsmann László (2009): A civilizációs-kulturális tényező szerepe a 21. századi államépítési folyamatban. *Külügyi Szemle* 8:(1), pp. 3–17.
- Csicsmann László (szerk.) (2010): *Iszlám és modernizáció a Közel-Keleten: Az államiság eltérő modelljei*. Aula, Budapest.
- Csicsmann László (2010): A Közel-Kelet demokratizálásának esélyei a 21. században. In: Csicsmann (2010), pp. 85–142.
- Dabashi, Hamid (2016): *Iran. The Rebirth of a Nation*. Palgrave Macmillan, New York.
- Debouzy, August (2017): Iran's Plan to Revise the Foreign Investment Promotion and Protection Act (FIPPA). *Lexology*, July 20. <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=90b756d1-2328-40f7-85cd-bbfe2765e78b> (A letöltés ideje: 2018. 09. 23.)
- Dijazi, Sajjad Faraji (2016): Oil Rents, Political Institutions, and Income Inequality in Iran. In: Farzanegan, Mohammad Reza – Alaedini, Pooya (2016), pp. 85–110.
- Elahee, Mohammad – Sadrieh, Farid – Wilman, Mike (szerk.) (2015): *Reintegrating Iran with the West. Challenges and Opportunities*. Emerald Group Publishing, Bingley.
- Epikhin, Ilya et al. (2018): *A perspective on the Iranian metals & mining industry. Ambitious plans to boost production*. Arthur D Little, January. http://www.adlittle.com/sites/default/files/viewpoints/adl_iranian_metals_mining_industry-web.pdf (A letöltés ideje: 2018. 09. 23.)
- Farzagean, Mohammad Reza – Alaedini, Pooya (szerk.) (2016): *Economic Welfare and Inequality in Iran. Developments since the Revolution*. Palgrave Macmillan, New York.
- Farzanegan, Mohammad Reza – Alaedini, Pooya (2016): Introduction. In: Farzanegan – Alaedini, (2016), pp. 1–14.
- Farzanegan, Mohammad Reza – Gholipour, Hassan F. – Nguyen, Jeremy (2016): Housing Costs and Inequality in Post-revolutionary Iran. In: Farzanegan – Alaedini (2016), pp. 111–128.
- Farzanegan, Mohammed Reza – Alaedini, Pooya – Azizmeh, Khayyam (2017): *Middle class in Iran: Oil rents, modernization, and political development*. Joint Discussion Paper Series in Economics No. 56-2017. University of Marburg.
- Friedrich Ebert Stiftung: *Gesamtanalyse der Ursachen und möglichen Perspektiven der Entwicklung in Iran*, Bonn, 1979.
- Gourlay, William (2016): Mesopotamian Nexus: Iran, Turkey and the Kurds. In: Akbarzadeh – Conduit, (2016), pp. 111–132.
- Habibi, Nader (2014): The Iranian economy in the shadow of sanctions. in: Alizah – Hakimian, (2014), pp. 172–198.
- Hakimian, Hassan (2014a): Institutional change, policy challenges and macroeconomic performance, 1979–2004. In: Alizah – Hakimian (2014), pp. 46–75

- Hakimian, Hassan (2014b): Iran's free trade zones: Back doors to the international economy in: Alizah – Hakimian (2014), pp. 102–123.
- Halliday, Fred (1979): *Iran – dictatorship and development*. Penguin Books, New York.
- Hoshdar, Fatemah – Fassihi, Seyed Farhanh (2017): Technology Development in Iranian Petroleum Industry: Approaches, Achievements, and Challenges. In: Soofi – Goodarzi (2017), pp. 87–110.
- Hosseiniifar, Hoda – Amir Ebrahimzadeh – Marlon Jünemann (2016): *Iran – Automotive Outlook 2025*. ILIA. <http://www.ilia-corporation.com/wp-content/uploads/2015/06/Automotive-Industry-Iran-ILIA-Corporation-White-Paper-c.pdf> (A letöltés ideje: 2018. 09. 23.)
- ILIA (2016): *Banking Industry Iran. Current status, opportunities and threats*. White Paper, ILIA Corporation. <http://www.ilia-corporation.com/wp-content/uploads/2016/09/Banking-Industry-Iran-ILIA-Corporation-White-Paper-c.pdf> (A letöltés ideje: 2018. 09. 23.)
- Iran – a country study*, Nyrop, Richard F. (szerk.), The American University, Washington D.C., 1978.
- Iwasaki, Yoko (2017): *Industrial Organization in Iran. The Weakly Organized System of the Iranian Apparel Industry*. Springer – IDE-JETRO, Singapore.
- Jenkins, William Bullock (2016): Bonyads as Agents and Vehicles of the Islamic Republic's Soft Power. In: Akbarzadeh – Conduit (2016), pp. 155–176.
- Karimian, Esmael et al. (2018): *Investment im Iran. Ein Praxishandbuch für die Zeit nach den Sanktionen*. SpringerGabler, Wiesbaden.
- Karsh, Effraim (2006): *Islamic Imperialism. A History*. Yale University Press, New Haven.
- Katouzian, Homa (1981): *The agrarian question in Iran*, ILO, Genf.
- Kazemi, Farhad (1980): *Poverty and revolution in Iran*, New York University Press, New York.
- Katzmann, Kenneth (2016): Iran's Foreign Policy. In: Beck, Lucille (szerk.): *Iranian Foreign Policy. Context, Regional Analyses and U.S. Interests*. Nova Science Publishers, New York, pp. 1–40.
- Keddie, R. Nikki – Richard, Yann (2006): *Modern Iran. Roots and Results of Revolution*. Yale University Press, New Haven – London.
- Keshavarzian, Arang (2007): *Bazaar and State in Iran. The Politics of the Tehran Marketplace*. Cambridge University Press, Cambridge – New York.
- Khajepour, Bijan (2018): Will Iran's banking sector collapse? *Al-Monitor*, április 18., <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2018/04/iran-banking-sector-pressure-npl-crisis-financial-collapse.html> (A letöltés ideje: 2018. 09. 23.)
- Korby, Wilfried (1977): *Probleme der industriellen Entwicklung und Konzentrazion in Iran*. Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.
- Looney, Robert E. (1982): *Economic Origins of the Iranian Revolution*. Pergamon Press, Oxford.
- Maloney, Suzanne (2015): *Iran's Political Economy since the Revolution*. Cambridge University Press, New York.
- Manteghi, Manochehr (2013): The Automotive Industry: New Trends, Approaches, and Challenges. In: Soofi, Abdol S. – Ghazinoory, Sepehr (szerk.): *Science and Innovations in Iran. Development, Progress, and Challenges*. Palgrave Macmillan, New York, pp. 217–244.
- Mazarei, Adnan (1996): The Iranian economy under the Islamic Republic: institutional change and macroeconomic performance (1979–1990), *Cambridge Journal of Economics*, 20.
- Menashri, David (2001): *Post-Revolutionary Politics in Iran. Religion, Society and Power*. Routledge, Abingdon – New York.

- Mirsaeedi-Farahani, Shabnam (2015): *Energy Sector Diversification in Iran. Evolving Strategies and Interests in the Electricity Sector*. Springer VS, Wiesbaden.
- Moghaddam, Nasser Bagheri et al (2017): Development of Fuel-Cell Technology in Iran. In: Soofi – Goodarzi (2017), pp.189–202.
- Mohaddes, Kamiar – Pesaran, M. Hachem (2014): One hundred years of oil income and the Iranian economy. A curse or a blessing? In: Alizadeh – Hakimian (2014), pp. 12–46.
- Mohseni-Cheraghlou, Amin (2017): Update from Iran: Iran's Over-Education Crises. *World Bank blog*, június 10. <http://blogs.worldbank.org/arabvoices/iran-education-crises> (A letöltés ideje: 2018. 09. 23.)
- Motamen-Samadian, Sima (2014): The role of government in the Iranian banking system, 2001–2011. In: Alizadeh – Hakimian (2014), pp 124–149.
- N. Rózsa Erzsébet (2008): Az iráni atomvita. *Nemzet és biztonság*, október, pp. 19–27.
- N. Rózsa Erzsébet (2010): Az Iráni Iszlám Köztársaság – a síita modernizációs kísérlet. In: Csicsmann (2010), pp. 251–274.
- N. Rózsa Erzsébet – Szigetvári Tamás (2018): The Resistance Economy: Iranian Patriotism and Economic Liberalisation. In Gerócs Tamás – Szanyi Miklós (szerk.): *Market Liberalism And Economic Patriotism In Capitalist Systems: The Role Of State In Varieties Of Capitalism (Svoc)*. Palgrave Macmillan (megjelenés alatt).
- Ochel, Wolfgang (1978): *Die Industrialisierung der arabischen OPEC-Länder und des Iran*, Weltforum Verlag, München.
- Pesaran, Mohammed Hachem (1982): *Income distribution in Iran*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Pesaran, Mohammed Hachem (1983): *The system of dependent capitalism in pre- and post-revolutionary Iran*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Pesaran, Evaleila (2011): *Iran's Struggle for Economic Independence. Reform and counter-reform in the post-revolutionary era*. Routledge, London – New York.
- Pirzadeh, Ali (2016): *Iran Revisited. Exploring the Historical Roots of Culture, Economics, and Society*. Springer International Publishing, Switzerland.
- Povey, Sarah (2015): *Social Movements in Egypt and Iran*. Palgrave Macmillan, New York.
- Qorbani, Mostafa (2016): What is Resistance Economy? *Basirat*, 02 May. <http://basirat.ir/en/news/329/what-is-resistance-economy> (A letöltés ideje: 2018. 09. 23.)
- Rafiei, Arman (2013): Az iszlám bankrendszer és monetáris politika. *Acta Scientiarum Socialium* 38, pp. 121–133.
- Rafiei, Arman (2016): Az Iráni Iszlám Köztársaság Bankjai és az egy főre jutó GDP összefüggései. *E-conom*, V/2., pp. 42–50.
- Rahnema, Saeed (1990): Multinationals and Iranian Industry: 1957–1979, *The Journal of Developing Areas*, április.
- Rahnema, Saeed (1996): Continuity and Change in Industrial Policy. In: Rahnema, Saeed – Behdad, Sohrab (eds.): *Iran after the Revolution. Crisis of an Islamic State*. I. B. Tauris, New York, pp. 129–149.
- Rasoulinezad, Ehsan (2017): Iran's Trade Modification Under Sanctions: An Evidence of Trade Divergence and Trade Convergence Through the Gravity Model. *Journal of Economic Cooperation and Development*, 38/4., pp. 25–56.
- Richards, Alan – Waterbury, John (2008): *A Political Economy of the Middle East*. Westview Press, Boulder.
- Rostoványi Zsolt (1986): Az „iszlám gazdaság” elmélete és az iszlám gazdaság etikája, *Közgazdasági Szemle*, 11.
- Rostoványi Zsolt (1987): *Az arab Kelet a világ gazdaságában*, Közgazdasági és Jogi, Budapest.
- Samii, V. Massood (2015): Non-Oil Exports from Iran. In: Elahee et al. (2015), pp. 37–56.
- Sarmast, Kaveh (2017): Iran's Cooperative Movement: Agony of Development. In: Payman Vahabzadeh (ed.): *Iran's Struggle for Social Justice. Economics, Agency, Justice, Activism*. Palgrave Macmillan, New York, pp. 81–98.

- Shakoori, Ali (2001): *The State and Rural Development in Post-Revolutionary Iran*. Palgrave, Basingstoke.
- Soltani, Behzad – Marzieh Shaverdi (2013): Nuclear Technology: Progress in the Midst of Severe Sanctions. In: Soofi, Abdol S. – Ghazinoory, Sepehr (szerk.): *Science and Innovations in Iran. Development, Progress, and Challenges*. Palgrave Macmillan, New York, pp. 159–184.
- Soofi, Abdol S. – Goodarzi, Mehdi (szerk.) (2017): *The Development of Science and Technology in Iran. Policies and Learning Frameworks*. Palgrave Macmillan, New York.
- Statistische Bundesamt Wiesbaden (StBa), *Länderkurzberichte – Iran, 1974, 1975, 1976*.
- Stetter, Eckart (1978): *Strukturprobleme des iranischen Entwicklungsaufbaus, Stiftung Wissenschaft und Politik, Ebenhausen b. M.*
- Szigetvári Tamás (1998): Modernizációs kudarc Iránban. A nyugati fejlődési modell sikertelenségeinek okairól. *Külgazdaság* 4., pp. 61–77.
- Valibeigi, Mehrdad (1993): Islamic Economics and Economic Policy Formation in Post-Revolutionary Iran. *Journal of Economic Issues*, 3., pp. 793–812.
- Walton, Thomas (1980): Economic Development and Revolutionary Upheavals in Iran, *Cambridge Journal of Economics*, Oxford University Press, vol. 4(3), pp. 271-292.
- Wilman, Mike – Bax, Bon (2015): The Automotive Industry in Iran: A Critical Analysis. In: Elahee, Mohammad et al. (2015), pp. 57–74.
- Zaharee, Alireza – Davami, Fatemah (2017): The Pharmaceutical Industry in Iran: Background and Technology Trends that Will Reshape the Market. In: Soofi – Goodarzi (2017), pp.153–170.
- Zandi, Majuid – Goodarzi, Mehdi (2017): Development of Science and Technology in the Iranian Electric Power Industry: Challenges and Future Progress. In: Soofi – Goodarzi (2017), pp. 111–132.

A Nemzeti Közzolgálati Egyetem kiadványa

Kiadó:

Nemzeti Közzolgálati Egyetem
Közigazgatási Továbbképzési Intézet

www.uni-nke.hu

Felelős kiadó:

Prof. Dr. Kis Norbert rektorhelyettes

Címe: 1083 Budapest, Üllői út 82.

Kiadói szerkesztő:

Zsoldos Sándor

Tördelőszerkesztő:

Mikes Vivien

ISBN 978-963-498-327-9 (elektronikus)